

นโยบายความต้องการและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๔)

พื้นฐานนโยบายและความต้องการทางการเมืองของสมเด็จพระยา

เนื่องจากความจำเป็นในเรื่องเอกสาร กล่าวคือมีหลักฐานชั้นต้นที่เป็นงานเขียนโดยตรงของสมเด็จพระยา เองอยู่น้อยมาก ดังนั้นการจะศึกษาแนวความคิดทางการเมืองของท่านจึงจำเป็นต้องศึกษาโดยผ่านการศึกษาค้นคว้าจากบทบาททางการเมืองของท่านซึ่งเห็นชัดกว่า และเนื่องจากบทบาททางการเมืองย่อมมาจากนโยบายความต้องการ หรือวัตถุประสงค์ทางการเมืองของบุคคลเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่ง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องกล่าวถึงพื้นฐานนโยบายและความต้องการทางการเมืองของสมเด็จพระยา ก่อน ทั้งนี้เพื่อเข้าไปสู่การวิเคราะห์บทบาททางการเมืองของท่านต่อไป

ผลของการศึกษาข้อมูลเอกสาร เกี่ยวกับเรื่องนี้พอจะสรุปพื้นฐานความต้องการทางการเมืองของสมเด็จพระยา ใคว่าท่านน่าจะมีความต้องการในการสร้างอำนาจทางการเมืองสืบต่อจากบิดา แต่ในขณะที่เดียวกันก็คำนึงถึงความมั่นคงปลอดภัยของประเทศไทยเป็นสำคัญด้วย ความต้องการที่จะสร้างอำนาจทางการเมืองสืบต่อจากบิดาคงจะเกิดขึ้นกับสมเด็จพระยา ตั้งแต่วัยเยาว์โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ชั้นแรก แต่เป็นไปในแนวทางอ้อม เช่นการสั่งสอนอบรมจากครอบครัวให้ตระหนักถึงความเป็นทายาทคนโตของครอบครัว เป็นต้น เรื่องนี้คงจะได้รับการ "ตอกย้ำ" ในกระบวนการเรียนรู้ชั้นต่อ ๆ มาจนกลายเป็นความตั้งใจมุ่งมั่นทางการเมืองที่จะทำให้ความต้องการดังกล่าวเป็นผลสำเร็จ ส่วนแนวนโยบายที่สืบเนื่องกันคือถึงแม้ว่าจะต้องการสร้างอำนาจทางการเมืองของตนเองและของตระกูล แต่ในขณะที่เดียวกันก็คำนึงถึงความมั่นคงปลอดภัยของประเทศไทยเป็นสำคัญด้วยนั้นคงจะเกิดขึ้นเมื่อท่านได้รับราชการใกล้ชิดกับบิดาโดยหน้าที่ต้องติดต่อกับต่างประเทศ ใครุ้ได้เห็นการปฏิบัติของบิดาตลอดจนได้ทราบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของเหตุการณ์ต่าง ๆ ประกอบกับความสนใจใครู้ทางการเมืองซึ่งมีเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว คงทำให้ท่านตระหนักดีว่าบ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะไม่ปลอดภัยเนื่องจากอิทธิพลการคุกคามของประเทศตะวันตก ดังนั้นท่านจึงชวนช่วยศึกษาหาความรู้เพื่อใหญ่เท่าทันชาวตะวันตก ดัง

จะเห็นได้จากการที่ท่านได้ให้ความสนใจต่อการศึกษาภาษาอังกฤษจนสามารถใช้เป็น
 แนวทางในการศึกษาการต่อเรือแบบตะวันตกได้สำเร็จ อย่างไรก็ตาม มีข้อที่น่า
 พิจารณาว่าสมเด็จพระยาฯ อาจสนใจที่จะต่อเรือแบบตะวันตกก่อนจึงทำให้ท่าน
 ต้องศึกษาภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นกุญแจที่จะไขไปสู่ความกระจ่างในความรู้ด้านนี้ได้
 ความสนใจในการต่อเรือแบบตะวันตกนี้อาจเกิดขึ้นจากความต้องการที่จะ "สร้าง
 ความพอใจ" ให้แก่รัชกาลที่ ๓ ก็เป็นได้ ทั้งนี้เริ่มตั้งแต่เมื่อท่านเป็นหลวงสิทธิ
 นายเวรตอนต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า
 ในรัชกาลของพระองค์ศัตรูสำคัญของไทยไม่ใช่พม่าดังแต่ก่อน แต่เป็นญวนซึ่งคงต้อง
 เข้ามายุ่งเกี่ยวกับไทยด้วยเรื่องเขมรซึ่งอยู่ระหว่างดินแดนญวนและไทย ดังนั้นจึง
 ทรงเห็นความจำเป็นต้องเตรียมการป้องกันประเทศให้พร้อม จึงโปรดฯ ให้เจ้า
 พระยาพระคลังฯ ไปสร้างป้อมเตรียมกำลังรักษาเมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเมือง
 ปากน้ำของอ่าวไทย นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังฯ ไปสร้าง
 เมืองจันทบุรีใหม่เป็นการเตรียมตัวป้องกันภัยทางคานที่ติดกับเขมรและญวนด้วย
 ในการนี้สมเด็จพระยาฯ ได้ช่วยเหลือรับใช้บิดาอย่างใกล้ชิดเป็นโอกาสให้ได้
 ศึกษาหาประสบการณ์ ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้คนทั้งหลายตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลง
 มาได้ประจักษ์ถึงความสามารถในการปฏิบัติราชการของท่านด้วย นอกจากนี้สืบ
 เนื่องมาจากการที่รัชกาลที่ ๓ ทรงคาดการณ์ไว้แล้วว่า ถ้าจะมีการสู้รบกันแล้ว
 ไทยคงต้องไปสู้รบในเมืองเขมร ญวน หรือมลายู ซึ่งจำเป็นต้องใช้เรือหลาย
 ประเภทเป็นจำนวนมาก และต้องสามารถใช้ออกทะเลได้ด้วย รัชกาลที่ ๓ จึง
 โปรดการต่อเรือจนนับได้ว่าเป็นงานสำคัญประเภทหนึ่งของรัฐบาล^๑ ด้วยเหตุนี้
 น่าจะทำให้สมเด็จพระยาฯ สนใจในการต่อเรือเพื่อให้เป็นที่พอพระทัย และ
 โปรดปรานขององค์พระมหากษัตริย์ดังที่บิดาของท่านได้เคยปฏิบัติมาแล้ว ทั้ง ๆ ที่

^๑พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต. (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์,
 ๒๕๐๕), หน้า ๒๘๗.

ท่านไม่ไดสนใจทางด้านการช่างมาก่อนเลย^๑ ในการศึกษาเรื่องตอเรือนั้นท่านคงเห็นว่าตอเรือแบบเค็มของไทยอีกอาจไม่เป็นประโยชน์เพราะลำสมบัย ใล่ระวางบรรทุกได้น้อย แล่นไค้ช้า ไม่เหมาะที่จะใช้เป็นเรือรบหรือใ้บรรทุกสินค้าไปขายยังต่างประเทศ หรือใช้ในการเดินทางระหว่างประเทศ ดังนั้นท่านจึงพิจารณาเรือของฝรั่งซึ่งเขามาติดต่อกับไทย และคงเห็นว่าเรือของฝรั่งมีสมรรถภาพสูงกว่าเรือไทยแทบทุกด้าน ด้วยเหตุนี้ท่านจึงน่าจะไค้ทำการศึกษาวិธีการตอเรือแบบฝรั่งอย่างจริงจัง เมื่อท่านไปช่วยบิศาสร้างเมืองจันบุรี ท่านจึงไค้พยายามตอเรือกำปั่นรบบริคใ้ไบเหลียมทั้งเสาน้ำเสาท้ายอย่างของฝรั่งโดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๗ จนสำเร็จใ้การไค้เป็นลำแรกและนำเข้ามาถวายรัชกาลที่ ๓ ในปีต่อมา รัชกาลที่ ๓ ไค้พระราชทานชื่อเรือลำนี้ว่า "เรือแกล้วกลางสมุทร" (เรียกแบบฝรั่งว่า "เอริล" หรือ "อาเรียล") ปรากฏว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๓ ด้วย ดังจะเห็นไค้จากการที่ใ้ปรคใ้ใ้ให้ท่านตอเรือแบบเดียวกันนี้ขึ้นอีกหลายลำที่เมืองจันบุรี ทั้งยังไค้ใ้ปรคใ้เลื่อนตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ของท่านขึ้นเป็นจมีนไ้วยวรรณาด หัวหมื่นมหาดเล็กด้วย

การที่สมเด็จพระยาฯ ตอเรือกำปั่นแบบฝรั่งไค้สำเร็จเช่นนี้ ทำให้คนทั้งหลายไค้ประจักษ์ถึงความสามารถ ฉลาดเนียบแหลมของท่าน โดยเฉพาะชาวตะวันตกซึ่งมีความเจริญในคานศิลปะวิทยาการแบบสมัยใหม่มีความรู้สึก "ทึ่ง" ตอความสามารถ หลักแหลมในความคิดสร้างสรรค์และการค้นคว้าประดิษฐ์สิ่งใหม่ ๆ ของท่านมาก เพราะคิดไม่ถึงว่าชาวเอเชียซึ่งพวกเขาเห็นว่าล้าหลังในคานความเจริญทางศิลปะวิทยาการตามอย่างยุโรป (นับตั้งแต่การปฏิวัติอุตสาหกรรมเป็นต้นมา ยุโรปไค้ชื่อว่าเป็นแม่บทของความเจริญทางคานศิลปะวิทยาการ) จะสามารถคิดค้นประดิษฐ์เรือแบบสมัยใหม่ซึ่งเป็นพาหนะที่จำเป็นสำหรับการเดินทางในสมัยนั้นไค้

^๑สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, อ้างถึงใน ปิณฑุณี โครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนาค...", หน้า ๘๖.

คังข้อความที่หมอบรัดเลย์มิชชันนารีอเมริกันไคมันทีกไววา

...วันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๓๘ วันนี้ข้าพเจ้า (หมอบรัดเลย์) ได้ขึ้นไปบน
 ล่าเรือบริคซึ่งคือเรืออาเรียลเพื่อจะดูเรือซุกไบเหล็กมล่าแรก ซึ่งสร้างใน
 ประเทศไทยและไคแลนมาจากจีนทบุรีเมื่อสองสามวันนี่ เป็นของถวายพระเจ้า
 แฉนคิน ครุ้งนี้เป็นครั้งแรกซึ่งเอาแบบเรือยุโรปมาล่องคือนในเมืองไทย และ
 (หลวุงสิทซี) ซุนนางหนุม (ณเป็นนายช่าง) นั้น ถ้ามีหนเรือที่ไซเป็นแบบ ก็
 ไมไซหนคู้ ทั้งความรูเรื่องต่อเรือก็เป็นความรู้ซึ่งเก็บไคที่โนนนาง ที่นียง
 จากเรือต่างประเทศซึ่งเขามาสู่อานี่ เมื่อคิดเขนนีแล้วก็ต้องเห็นวบริคล่า
 นี้ทำให้เห็นความสามารถในทางช่างของท่านนี้เป็นอันมาก เรือล่านีและ
 สิ่งอื่น ๆ ยังมีอีกที่ทำให้เห็นว่า ซุนนางหนุมนี้มีใจกว้างคิคคนสามัญที่เป็นไทย
 แทจริงซาพเจ้าคิควาธาเทียบกับคนในเมืองสิวิไลซุที่กล่าวกันว่าเจสิยวดลาค
 ทานผู้นี้คงไมเทียบลงเป็นแน ในเวลานีทราบตามชาวทักล่าวกันว่า ทานผู้นี้
 ก่าลึงต่อเรือระวางบรรทุกตั้งแต ๓๐๐ ถึง ๔๐๐ ตัน อยู่ที่จีนทบุรีหลายล่า
 ขอที่ทำให้สบายใจในเรื่องคนชั้นที่เป็นพวกซักจุงการงาน ก็คือความกระหาย
 อันมิรุเลื่อมของพวกเหล่านั้น ที่จะให้เกิดความจำเริญตามอยุโรป...

ข้อความข้างตนแสดงให้เห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยาฯ ซึ่งขณะนั้นอยู่ในวัย
 หนุม (อายุประมาณ ๒๕ ปี) ประกอบกับฐานะที่มั่งคั่งและชาติกำเนิดสูงน่าจะสนใจ
 ในสิ่งบันเทิงเริงรมย์ ซึ่งให้ความเพลิดเพลินเจริญใจแก่ชีวิตมากกว่าจะมุ่งมั่นในการ
 ทำงานหนักซึ่งต้องใช้ความขยันหมั่นเพียรและพลังในการทำงานสูง เพราะในขณะ
 นั้นยังไม่มีผู้มีความรู้ในการต่อเรือแบบตะวันตก ทั้งหนเรือที่เป็นแบบก็หายาก ผู้ที่
 เริ่มทำจึงต้องทำงานหนักมากในการศึกษาหาความรู้ด้วยตนเอง และด้วยการสังเกต
 พิจารณาคุแบบจากเรือต่างประเทศ การต่อเรือไคสำเร็จแสดงถึงความอุตสาหะ
 พยายามไม่ย่อท้อต่อความยากลำบากและอุปสรรคทั้งปวง

๑คี.ปี. บรัดเลย์, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ "จดหมายเหตุเรื่อง
 มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทยสยาม". แบลโคยนายป่วน อินทวงศ์
 บางกอกกกาเลนคา ค.ศ. ๑๘๓๐, หน้า ๑๓๐.

เป็นที่น่าสังเกตว่าความสนใจในการต่อเรือแบบใหม่ของสมเด็จพระยาฯ เช่นนี้เป็นความรู้ที่ท่านอาจได้รับจากการศึกษาคนความควายนเองมากกว่าที่จะศึกษาจาก ผู้รู้ชาวต่างประเทศโดยตรง ซึ่งย่อมแสดงถึงความกล้าทดลองปฏิบัติสิ่งใหม่ ๆ ของท่าน การประดิษฐ์เรือเช่นนี้ย่อมเป็นการย้ำความเชื่อที่ว่าโลกกลม คนในโลกสามารถเดินทาง ติดต่อกันได้โดยเรือแบบทันสมัยของชาวตะวันตก ความเชื่อเช่นนี้คงจะแตกต่างไปจาก คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยขณะนั้นที่ยังเชื่อว่าโลกแบน

กล่าวได้ว่าสมเด็จพระยาฯ ได้เริ่มมีบทบาททางการเมืองและมีชื่อเสียง ความสามารถเป็นที่ปรากฏเมื่อท่านได้มีโอกาสทำงานร่วมกับบิดาอย่างจริงจังโดยเฉพาะ ด้านการต่างประเทศและการเตรียมตัวป้องกันบ้านเมือง^๑ เมื่อท่านต่อเรือได้สำเร็จ ก็ทำให้ความสามารถของท่านเป็นที่แพร่หลายในหมู่ชาวไทยและชาวต่างประเทศยิ่งขึ้น นำไปสู่การมีบทบาททางการเมืองเป็นที่ยอมรับในเวลาต่อมา ซึ่งยิ่งทำให้ *ความดีความชอบ* ในการสืบทอดการสร้างอำนาจทางการเมืองต่อบิดาเป็นจริงมากขึ้นในทางปฏิบัติ ในขณะที่เดียวกันท่านก็ตระหนักถึงภัยจากการคุกคามของตะวันตกด้วย บทบาทและความ *ดีความชอบ* ทางการเมืองในแนวนี้ของสมเด็จพระยาฯ จะพิจารณาได้จากประเด็นต่อไปนี้

๑) การติดต่อกับประเทศตะวันตก ดังได้กล่าวมาแล้วว่าสมเด็จพระยาฯ ทำหน้าที่ช่วยเหลือบิดาในการต่างประเทศ จึงทำให้ท่านมี "หูตากว้างขวาง ขึ้น" และคงทำให้ท่านตระหนักถึงอิทธิพลความเจริญของประเทศตะวันตกท่านจึงให้ความสนใจศึกษาศิลปวิทยาการ เฉพาะอย่างของตะวันตก รวมถึงการศึกษาราชการอังกฤษ ด้วย ความคิดในเรื่องนี้น่าจะได้รับการ "ตอกย้ำ" จากเหตุการณ์สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. การเข้ามาและบทบาทของมิชชันนารีอเมริกัน
๒. การเจรจาสนธิสัญญาทางไมตรีกับประเทศตะวันตก

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรกราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระยาฯ....., หน้า ๓ - ๔.

๑. การเข้ามาและบทบาทของมิชชันนารีอเมริกัน^๑ สืบเนื่องจากการทำสนธิสัญญากับสหรัฐอเมริกาทำให้มิชชันนารีอเมริกันเดินทางเข้ามาในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ ในขณะที่เดียวกันก็นำความเจริญทางวิทยาการตะวันตกเข้ามาด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการแพทย์ การสาธารณสุขแบบใหม่ และการพิมพ์ แต่ในระยะแรกพวกมิชชันนารีต้องประสบปัญหาในการปฏิบัติงานจนเกิดความท้อแท้ใจมาก เพราะชาวไทยส่วนใหญ่ นับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมาจนถึงคนสามัญไม่ชอบติดต่อกับ "ฝรั่ง" เพราะไม่เห็นความสำคัญในการคบกับฝรั่ง นอกจากนี้ยังคงเชื่อและมีทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะการรักษาพยาบาลตามแบบเดิม บุคคลสำคัญที่นิยมในการติดต่อกับพวกฝรั่งก็ไม่สามารถช่วยเหลือและสนับสนุนกิจกรรมของมิชชันนารีได้มากนัก เพราะเป็นการนอกเหนืออำนาจของตนดังเช่นเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งทรงผนวชไม่ทรงมีอำนาจและบทบาททางการเมือง และเจ้าฟ้าจุฑามณีพระอนุชาของเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงทำหน้าที่ผู้บังคับการนายทหารปืนใหญ่ ในขณะที่นั้นผู้มีหน้าที่โดยตรงในการดูแลชาวต่างประเทศในไทยคือเจ้าพระยาพระคลังฯ แต่ในเวลาที่มีชชันนารีกำลังเกิดปัญหาเรื่องที่พักอาศัยเพราะไม่มีใครกล้าให้เช่า (เนื่องจากเกรงจะทำให้รัชกาลที่ ๓ ไม่พอพระทัย) ซึ่งทำให้มิชชันนารีเกิดความท้อแท้ใจอยู่นั้น เจ้าพระยาพระคลังฯ กำลังไปราชการเรื่องเมืองจันทบุรีดังกล่าวมาแล้ว แต่ในขณะที่กำลังอยู่ในสภาพล้นหวังนั้นเอง พวกมิชชันนารีก็ได้พบกับสมเด็จพระยาฯ ซึ่งเพิ่งเดินทางกลับมาจากจันทบุรี ดังขอข้อความว่า

^๑ดูรายละเอียดใน สุพรรณิ กายุจนัษฎิติ, บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๗).

มิชชันนารีไคร้จักคนดี ๆ อีกหลายคน ชื่อนี้พวกมิชชันนารีรู้สึกชอบพอแลรักใคร่ทานมาก"^๑

เหตุการณ์ดังกล่าวยอมสะท้อนให้เห็นความเป็นคนใจกว้าง พอใจในการสมาคมกับผู้อื่นตลอดจนแสดงความมั่งคั่งร่ำรวยของสมเด็จพระยา โดยการสังเกตจากบ้านเรือนทั้ง ๆ ที่ท่านยังเป็นเพียงขุนนางตำแหน่งเล็ก ๆ และยังมีหม้อยู่มาก (อาจเนื่องมาจากครอบครัวซึ่งร่ำรวยอยู่แล้ว) ในการพบปะกันครั้งนั้น มิชชันนารีต่างมีความประทับใจในตัวสมเด็จพระยา ว่าเป็นผู้มีอัธยาศัยดีซึ่งพวกตนหวังจะได้เป็นที่พึ่งต่อไป นอกจากนี้พวกมิชชันนารียังได้พบคนอื่น ๆ อีก เช่น ทานผู้หญิง จันทรมารดา และกนิษฐภรรยาของสมเด็จพระยา ซึ่งชอบสมาคมกับชาวต่างประเทศเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะกนิษฐนั้นมีความรักใคร่ชอบพอกับนางแบบตีสต์มากถึงกับเคยไปนอนค้างที่บ้านนางแบบตีสต์ ปรากฏว่าในการสนทนากันวันนั้นคนไทยเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า "มีความคิดเท่าทันฝรั่งชยหลายคน"^๒ (ความคิดเท่าทันฝรั่งในที่นี้น่าจะหมายถึงการรู้เหตุการณ์รอบตัวในขณะนั้นซึ่งทำให้สามารถสนทนากับพวกมิชชันนารีได้เข้าใจกัน) ลักษณะเช่นนี้ยอมแสดงให้เห็นว่าครอบครัวของสมเด็จพระยา (นับตั้งแต่เจ้าพระยาพระคลังฯ บิดาเป็นต้นมา) เป็นครอบครัวที่ทันสมัย ให้อิสระเสรีภาพแก่สตรีที่จะมีบทบาทสู่สังคมภายนอกแบบชาวตะวันตก แทนที่จะให้อยู่แต่ภายในบ้านไม่มีโอกาสพบปะกับบุคคลอื่นตามธรรมเนียมไทยแต่เดิม

ปรากฏว่าหลังจากที่พวกมิชชันนารีได้พบกับสมเด็จพระยา แล้วไม่นานนัก ก็ได้มีโอกาสพบกับเจ้าพระยาพระคลังฯ หมอบรัดเลได้บันทึกไว้ว่า "เป็นวันมีเหตุสำคัญของหมอบรัดเล"^๓ เจ้าพระยาพระคลังฯ ได้สั่งให้เขานำเครื่องมือที่ใช้ในการผ่าตัดทั้งหมดไปแสดงที่บ้านของท่าน ปรากฏว่ามีข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเจ้าเมืองมาด้วยกัน

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

มาก แต่ "เจ้าพระยาพระคลังฯ เข้าใจและรู้จักวิธีใช้เครื่องมือเหล่านี้ดีกว่าคนที่มา
 คูทั้งหมด"^๑ ปรากฏว่าหลังจากนั้นเจ้าพระยาพระคลังฯ ได้ให้การช่วยเหลือสนับสนุน
 พวกมิชชันนารี เป็นอย่างค้ำประกันความสะดวกในการเดินทางเข้าประเทศ
 เรื่องที่พิกอศัย ความเป็นอยู่ ความสะดวกในการติดต่อการงาน ตลอดจนการสนับสนุน
 การเผยแพร่ศาสนาคริสต์ แต่มีข้อแม้ว่าต้องไม่เผยแพร่ในหมู่คนไทย ทั้งนี้เพื่อให้
 เป็นไปตามพระราชโองบายของรัชกาลที่ ๓ สิ่งสำคัญยิ่งคือการที่เจ้าพระยาพระคลังฯ
 ให้การสนับสนุนการทำงานในด้านการแพทย์ และการสาธารณสุขแผนใหม่ของพวกเขา
 มิชชันนารี โดยท่านสนับสนุนให้มีการผ่าตัด และการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ^๒ ซึ่งนับ
 ว่าเป็นของใหม่มากสำหรับคนไทยผู้ยังมีความเชื่อในการแพทย์และการสาธารณสุข
 แผนโบราณอยู่ การได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนเช่นนี้ ทำให้มิชชันนารีมีกำลังใจ
 และสามารถปฏิบัติงานอันส่งผลประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่ประเทศไทยในด้าน
 ความเจริญทางวิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่

เรื่องการศึกษาที่มิชชันนารีแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังฯ มี
 อธิษาศัยดี จิตใจกว้างขวาง มีความคิดก้าวหน้า และเห็นการณ์ไกล กล่าวสิ่งที่จะ
 ทำสิ่งที่เมื่อพิจารณาแล้วเห็นว่าไม่ส่งผลร้ายให้แก่ประเทศชาติในภายหลัง แม้ว่า
 ขณะนั้นสังคมไทยส่วนใหญ่ยังมีลักษณะไม่พร้อมจะรับ "สิ่งใหม่ ๆ" ที่นำเข้ามาโดย
 มิชชันนารีก็ตาม ย่อมเป็นที่แน่นอนว่าอุปนิสัยในการพอใจที่จะคบค้าสมาคมกับชาว
 ต่างประเทศและความใจกว้างเพียงพอที่จะยอมรับให้มีการทดลองวิทยาการสมัย
 ใหม่เมื่อเป็นผลดีแล้วจึงสนับสนุนเช่นนี้ น่าจะเป็นอุปนิสัยที่สมเด็จพระยาฯ ได้
 รับจากกระบวนการเรียนรู้จากบิดาเป็นเบื้องต้นแรก อุปนิสัยดังกล่าวยังได้เชื้อแพร่ไป
 ถึงสมาชิกคนอื่น ๆ ของครอบครัวและของตระกูลนี้เป็นส่วนใหญ่อันทำให้แตกต่างจาก
 ชุณนางตระกูลอื่น ๆ ในขณะเดียวกัน และน่าจะส่งผลให้ตระกูลนี้ซึ่งมีอำนาจและ

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ ปิยนารถ นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนาค...", หน้า

อิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองอยู่แล้วมีความเหนือกว่าตระกูลขุนนางอื่น ๆ เพราะ
 รัฐบาลนำเอาความรู้ความเจริญทางวิชาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่จากชาวตะวันตกมา
 ใช้เป็นประโยชน์ให้แก่ตนเองก่อนขุนนางตระกูลอื่นในยามที่บ้านเมืองกำลังจะก้าวไปสู่
 ยุคสมัยใหม่ จึงทำให้เป็นตระกูลที่ได้เปรียบและมีโอกาสดีกว่าขุนนางตระกูลอื่นในเวลา
 เดียวกัน

อย่างไรก็ดีการคบหาสมาคมกับชาวต่างประเทศนี้สมเด็จพระยา ใค
 ก้าวไปสู่ความสนใจที่ลึกซึ้งกว่าปีค่านั้นคือ ความสนใจศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อเป็นแนว
 ทางในการศึกษาคนควาวิชาช่างที่ท่านสนใจเป็นพิเศษ คือ การต่อเรือแบบฝรั่ง
 ตลอดจนเป็นเครื่องมือไปสู่ความรู้ความเข้าใจเหตุการณ์บ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตาม
 สถานการณ์แวดล้อมด้วย ดังปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของพวกมิชชันนารีคนหนึ่งว่า

...วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๘ เรเวอเรนตฺ ขอนสัน กับภรรยามาหา
 หมออรุณแจ่มแจ้งว่า หลวงนายสิทธิไชย เขาทั้งสองไปเมืองจันทบุรีและเข้าพักอยู่ที่
 นั้นสัก ๖ เดือน คอยหลวงนายสิทธิภรรยาและลูก^๑ มีความประสงค์จะเรียน
 ภาษาอังกฤษ ในโอกาสอันนี้ขอนสันจะไคแจกหนังสือและสอนศาสนาแก่พวกที่
 จันทบุรีด้วย...

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสนใจที่จะศึกษาภาษาอังกฤษของ
 สมเด็จพระยา และครอบครัว ตลอดจนการรู้จักประนีประนอมต่อรองกับพวก
 มิชชันนารีในประเด็นที่เชิญให้พวกมิชชันนารีไปพักด้วยเป็นเวลานานเพื่อให้สอนภาษา
 อังกฤษ ในขณะเดียวกันก็ให้โอกาสพวกนี้เผยแพร่ศาสนาไปด้วย ข้อที่น่าสังเกต คือ
 การเดินทางไปเมืองจันทบุรีครั้งนั้นเป็นการเดินทางโดยเรือเอเรียสซึ่งสมเด็จพระยา
 พระยา ต่อขึ้นเอง และท่านเป็นนายเรือเองยอมแสดงให้เห็นว่าเรือที่ท่านต่อขึ้นนั้น
 ใช้ประโยชน์ได้จริงและท่านมีความชำนาญในการเรือถึงกับลงมือปฏิบัติเป็นนายเรือ

^๑ในบรรดาลูกของสมเด็จพระยา คนหนึ่งคือ วร บุตรชายคนโต
 ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศไวยวัฒน์ สมุหพระกลาโหม

ตัวเอง นอกจากนี้มีชันนารีที่ยังบันทึกให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าพระยา และกลืนภรรยาของท่านรู้จักการต้อนรับแขกและรัฐธรรมนูญฝรั่งเศสที่เคียวโดยจัดรับรองให้ความสะดวกสบายแก่มิชชันนารี ให้พวกมิชชันนารีพักอยู่บนคาค้ำชั้นบนไม้ให้ปะปนกับคนอื่น ๆ เพื่อจะไต่ไม่ถูกรบกวน ทั้งยังกล่าวออกตัวและขอโทษพวกฝรั่งแต่เริ่มแรกว่าเรือคับแคบซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านเป็นคนไม่ถือตัว และรุกรายาทของสุภาพชนตามแบบตะวันตก

สำหรับความสนใจในการศึกษาภาษาอังกฤษและความสนใจเฉพาะอย่างเช่นนี้ไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดในกรณีของเจ้าพระยาพระคลังฯ ผู้บิดา อาจเป็นไปได้ว่าเจ้าพระยาพระคลังฯ เป็นคนรุ่นเก่า (อายุอยู่ในระหว่าง ๔๐ - ๕๐ ปี) รุ่นเดียวกับรัชกาลที่ ๓ ตลอดจนเจ้านายและเสนาบดีร่วมสมัยเดียวกันซึ่งมาบัดนี้อาจกล่าวได้ว่าไม่อาจตามสมัยได้ทันในเรื่องความตื่นตัวในการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการสมัยใหม่ไม่เหมือนคนหนุ่มรุ่นใหม่ดังสมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าฟ้ามงกุฎเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ (เจ้าฟ้าจุฑามณี) ซึ่งมาบัดนี้อยู่ในวัยพร้อมที่จะทำงานและมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเต็มที่ (มีอายุอยู่ในช่วง ๒๕ - ๓๐ ปี) แต่แม้กระนั้นก็ตามจากประวัติที่ได้แสดงมาข้างต้นยอมแสดงให้เห็นว่า เจ้าพระยาพระคลังฯ เป็นผู้ที่มีความคิดเห็นทันสมัย ใจกว้างกว่าคนในรุ่นเดียวกันซึ่งรวมถึงรัชกาลที่ ๓ ด้วย และคงได้มีส่วนสนับสนุนบุตรชายของท่านต่อความเป็นผู้มีความคิดเห็นก้าวหน้าด้วย แต่ท่านอยู่ในวัยที่ไม่อาจมุ่งความสนใจไปสู่การศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการเฉพาะอย่างได้อย่างเต็มที่เช่นบุตรชาย

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ แนวความคิดทางการศึกษาแบบตะวันตกยังไม่สามารถแทรกซึมลงไปถึงคนกลุ่มใหญ่ที่เป็นฐานของสังคมได้ แต่แม้กระนั้นก็ตามยังมีกลุ่มบุคคลซึ่งเป็นกลุ่มคนหนุ่มรุ่นใหม่ที่เล็งเห็นการณ์ไกล ตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องเรียนรู้ภาษาอังกฤษเพื่อใช้เป็นแนวทางไปสู่การศึกษาวิทยาการของตะวันตกซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติในยามที่อิทธิพลของตะวันตกกำลังคุกคามอยู่เกือบจะโดยรอบค้ำ "การเปิดหูเปิดตา" เช่นนี้ทำให้กลุ่มบุคคลดังกล่าวซึ่งนับว่าเป็นพวกที่มีความคิดก้าวหน้าในสมัยนั้น เข้าใจสถานการณ์ทางการเมือง

ระหว่างประเทศขณะนั้นได้เป็นอย่างดี^๑ อันนำไปสู่การดำเนินนโยบายการติดต่อกับ
ต่างประเทศได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์เมื่อบุคคลกลุ่มนี้ได้เข้าไปมีบทบาททาง
การเมืองอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ ๔

สำหรับสมเด็จพระยาฯ อาจกล่าวได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ในชั้นนี้
ของท่านอยู่ในชั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นชั้นที่บุคคลได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมสากลอันเกิดจาก
การแพร่ของวัฒนธรรมโดยการคมนาคมสื่อสารต่าง ๆ ตลอดจนการเดินทางไปต่าง
ประเทศและโดยการเข้ามาภายในประเทศของคนต่างชาติ ฉะนั้น การมีทัศนะ
ทางการเมืองของบุคคลในประเทศจึงอาจถูกอิทธิพลจากการแพร่วัฒนธรรมของต่าง
ประเทศในชั้นนี้ซึ่งมีความสำคัญต่อพฤติกรรมทางการเมืองของบุคคลในสังคมไม่มาก
ก็น้อย เพราะสังคมต่าง ๆ ต้องพึ่งพาอาศัยกัน และมีการติดต่อกันอยู่เสมอทั้งทาง
ตรงและทางอ้อม^๒

หมายความว่าสมเด็จพระยาฯ ได้รับการถ่ายทอดกระบวนการ
เรียนรู้ในด้านความสนใจติดต่อกับต่างประเทศและวิธีในการติดต่อกับชาวต่าง
ประเทศจากการปฏิบัติงานร่วมกับบิดา การสมาคมกับชาวต่างประเทศยอมทำให้
ท่านเกิดความสนใจที่จะศึกษาภาษาอังกฤษ ซึ่งทั้งนี้เป็นอย่างมากก่อนการคบหาสมาคมกับ
มิชชันนารีอเมริกัน เมื่อท่านรู้จักพวกมิชชันนารีก็ยิ่งทำให้ท่านมีโอกาสศึกษาและ
สนทนาภาษาอังกฤษได้มากขึ้น กับทั้งน่าจะทำให้ท่านมีความรู้และทัศนคติที่กว้าง
ขวางขึ้นเกี่ยวกับสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศ ตลอดจนการยอมรับ
วิทยาการสมัยใหม่แบบตะวันตกมาใช่เป็นประโยชน์ซึ่งมีผลต่อการย้ายแนวความคิด

^๑ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๐ - ๒๖.

^๒ ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ, การเมืองสำหรับประชาชน, หน้า ๒๓ -
๒๔.

ที่จะปรับตัวเองเพื่อรับการขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก
กระบวนการเรียนรู้ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในชั้นนี้ยังคงมีสืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัย
รัชกาลที่ ๕ สรุปได้ว่าแนวความคิดอันสำคัญยิ่งที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้รับจาก
กระบวนการเรียนรู้ในชั้นนี้จะได้แก่การตระหนักถึงภัยจากการคุกคามของ
จักรวรรดินิยมตะวันตก และการปรับตัวเองดังกล่าวมาแล้วซึ่งนำไปสู่บทบาททาง
การเมืองของท่านในเวลาต่อมา

๒. การเจรจาทำสนธิสัญญาทางไมตรีกับประเทศตะวันตก ในตอน
ช่วงต้น ๆ รัชกาล สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เรียนรู้การยอมผ่อนปรนในการเจรจา
ทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกจากบิดา (ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑) พอถึงช่วง
ปลายรัชกาลคือใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ท่านต้องเข้าไปมีบทบาทโดยตรงในเรื่องนี้ กล่าว
คือ สหรัฐอเมริกาได้ส่ง โจเซฟ บาลีสเตียร์ (Joseph Balestier) เป็น
ทูตเข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นินี่ที่เคยทำกับไทย ทั้งนี้สืบเนื่องมา
จากหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นินี่แล้ว ทั้งสหรัฐอเมริกาและอังกฤษก็ยังไม่พอใจใน
สนธิสัญญาดังกล่าวนัก เพราะเบื้อหน้ายก "การกีดกันชัคขวาง" ของไทยในค่าน
ค้าขาย กล่าวคือในสมัยนั้นทั้งพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย และขุนนางผู้ใหญ่ ผู้มี
กำลังความสามารถต่างก็ประกอบการค้าขายตามประเพณีดั้งเดิมอยู่ชุกชุม เช่น
แต่งเรือของตนเองไปค้าขายตามประเทศต่าง ๆ บาง หรือเช่าระวางเรือของ
ผู้อื่นฝากสินค้าไปบ้าง นอกจากนี้ยังมีพระคลังสินค้าเป็นตัวแทนของรัฐบาลด้วย
ทั้งอังกฤษและสหรัฐอเมริกากล่าวหาว่ารัฐบาลไทยเข้ามาแย่งค้าขายโดยอาศัย
กรมพระคลังสินค้า และไม่ปฏิบัติตามสนธิสัญญาที่ได้ทำกันไว้ ประกอบกับในระหว่าง
พ.ศ. ๒๓๘๒ - พ.ศ. ๒๓๘๖ อังกฤษรบชนะประเทศจีน ได้ยึดเมืองท่าฮ่องกง และ
บังคับให้จีนเปิดเมืองท่าอีกหลายแห่งให้ชาวตะวันตกทั่วไปเข้าไปทำการค้าขายได้
ดังนั้นพ่อค้าชาวอังกฤษและชาวอเมริกันจึงหวังจะได้สิทธิทางการค้าขายในเมืองไทย
เช่นเดียวกับที่ได้รับจากจีน ด้วยเหตุนี้ทั้งสองประเทศจึงส่งคณะทูตมายังกรุงเทพฯ
อีกครั้งหนึ่งเพื่อเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาโดยสหรัฐอเมริกาส่ง โจเซฟ บาลีสเตียร์

เป็นทูตเข้ามาก่อน ขณะนั้นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ และสมเด็จพระยา (ขณะเป็นจมีน ไวยวรนาถ) กำลังไปคูแลรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ รัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้จมีนไวยฯ เป็นผู้ต้อนรับบาลสตีร์ตั้งแต่แรกมาถึงปากน้ำสมุทรปราการ และเป็นผู้ติดต่อประสานงานระหว่างบาลสตีร์กับเจ้าพระยาพระคลังฯ และพระยาศรีพิพัฒน์ผู้แทนฝ่ายไทย บาลสตีร์ต้องการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินเพื่อถวายสาส์นของประธานาธิบดีอเมริกันในทันทีที่ถึงกรุงเทพฯ แต่ฝ่ายไทยไม่ยอมเพราะเป็นการขัดกับขนบธรรมเนียมประเพณีไทยซึ่งทูตจะต้องเจรจากับเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้แทนฝ่ายไทยเสียก่อน เมื่อเสนาบดีเห็นว่าสมควรแล้วจึงเข้าเฝ้าได้ แต่บาลสตีร์ยังคงตั้งคั้นจะเข้าเฝ้าให้ได้ ฝ่ายไทยไม่ยอมในที่สุกบาลสตีร์ก็ต้องเดินทางกลับไปโดยประสพความล้มเหลวในการเจรจากับแต่เริ่มต้น

กล่าวได้ว่า สมเด็จพระยา ใค่ก้าวเข้ามามีบทบาทในการต้อนรับทูต และยังทำหน้าที่เป็นผู้ประสานการติดต่อระหว่างพ่อและอาของท่านกับตัวทูต แต่การเจรจาก็องประสพความล้มเหลวตั้งแต่ยังไม่ทันเจรจาเป็นทางการ เพราะต่างไม่พอใจและไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน กับทั้งน่าจะขึ้นอยู่กับบุคคลิกภาพและอุปนิสัยของบาลสตีร์เองด้วย เพราะเจ้าพระยาพระคลังฯ และสมเด็จพระยา ต่างก็มีอิทธิพลคือ ชอบคบหาสมาคมกับชาวตะวันตกด้วยกันทั้งคู่จึงไม่น่าจะรังเกียจบาลสตีร์ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในการเตรียมการเจรจานั้น เจ้าพระยาพระคลังฯ ไปราชการหัวเมือง พระยาศรีพิพัฒน์น้องชายซึ่งมีท่าทีและความคิดค่อนข้าง "แคบ" กว่าพี่ชายปฏิบัติราชการเป็นหัวหน้าฝ่ายไทยในการเจรจาแทนซึ่งอาจมีผลต่อบรรยากาศในการเจรจาด้วย ประกอบกับบุคลิกลักษณะอุปนิสัยที่ดูเหมือน "ก้าวร้าว" ของบาลสตีร์ในสายตาของคนไทย จึงน่าจะมีส่วนทำให้การเจรจา

^๑ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒, "เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์" (คณะข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียม ลคานนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๖), หน้า ๗๒ - ๗๓.

ครั้งนั้นไม่ประสบผลสำเร็จตั้งแต่เริ่มต้น อย่างไรก็ตามก็ดีเหตุการณ์ครั้งนั้นนับว่าเป็นการฝึกประสบการณ์ให้แก่สมเด็จพระยา ในด้านการเตรียมการต้อนรับทูตและการประสานงาน ทำให้ท่านรู้ขอบบพรอง จุดคือ จุดเสียของการปฏิบัติหน้าที่นี้ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการต้อนรับทูตครั้งสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๔

หลังจากโจเซฟ บาเลสเตียร์ กลับไปแล้ว อังกฤษได้แต่งตั้งให้เซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) เป็นผู้แทนเข้ามาเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีโดยจะขอลดค่าธรรมเนียมลงจากเดิม ได้มีการประชุมเสนาบดีก่อนการเจรจา ที่ประชุมเสนาบดีส่วนใหญ่รวมทั้งรัชกาลที่ ๓ และพระยาศรีพิพัฒน์เห็นว่าไม่ควรลดให้ตามที่อังกฤษขอ แต่เจ้าพระยาพระคลังฯ เห็นว่าควรลดค่าธรรมเนียมเพื่อรักษาทางไมตรี และเพื่อจะได้ถือโอกาสเจรจาเรื่องเขตแดนกับอังกฤษด้วย รัชกาลที่ ๓ ทรงเห็นว่าควรปรึกษาสมเด็จพระยา (ขณะนั้นเป็นจมื่นไวยวรนาถ) ด้วย เพราะ "...จมื่นไวยวรนาถเล่าก็เป็นคนสันตติชนในอย่างธรรมเนียมฝรั่ง ก็ลงไปรักษาเมืองสมุทรปราการอยู่ แต่ทว่าเห็นจะได้พุดจาปรึกษาหารือกับเจ้าพระยาพระคลังฯ แล้ว ก็จะได้เห็นถูกต้องกันกับเจ้าพระยาพระคลังฯ"^๑

ความคิดเห็นของเจ้าพระยาพระคลังฯ ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่เห็นการณ์ไกล มีความคิดก้าวหน้า ยอมเสียประโยชน์ส่วนน้อยคือยอมลดค่าธรรมเนียมเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่คือรักษาทางไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษ กับเพื่อจะได้เจรจาเรื่องเขตแดนบางส่วนด้วย สมเด็จพระยา เองคงมีความคิดเห็นเช่นเดียวกับบิดาคังพระราชดำรัสของรัชกาลที่ ๓ ข้างต้น (ปรากฏว่านโยบายในการติดต่อกับต่างประเทศของไทยในสมัยต่อมาก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันนี้)

ในการเจรจากับบรูค รัชกาลที่ ๓ โปรดฯ เลื่อนให้จมื่นไวยวรนาถซึ่งเพิ่งเสด็จจากการสร้างป้อมที่เมืองสมุทรปราการขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็กทำหน้าที่เจรจารับรองเซอร์ เจมส์ บรูค แทนเจ้าพระยาพระคลังฯ ซึ่งโปรดยกขึ้นเป็น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕ - ๑๓๗

ใหญ่ไม่สมควร เจริญจากับบรูค ปรากฏว่าบรูคได้เสนอร่างสนธิสัญญาที่จะขอแก้ไขใหม่ ซึ่งไม่เพียงแต่ต้องการให้ไทยเปิดการค้าโดยเสรีเท่านั้น แต่ยังต้องการสิทธิพิเศษทางการเมืองให้แกชาวอังกฤษด้วย พร้อมกันนั้นบรูคได้แสดงท่าทีข่มขู่ไทยโดยการเตือนว่า เพราะประเทศจีนขัดขวางการค้าขายของอังกฤษ จึงต้องทำสงครามและพ่ายแพ้ต่ออังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๘๓ การข่มขู่เช่นนี้เป็นการเตือนไทยไม่ให้ขัดขวางความต้องการของอังกฤษถ้าไม่ต้องการประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับจีน แต่เนื่องจากข้อเสนอของบรูคมีลักษณะที่ขัดต่อระเบียบการค้าและการเมืองของไทยที่เคยเป็นมาอย่างสิ้นเชิง เป็นข้อเสนอที่ "ไม่ยุติธรรม" ต่อไทยและเป็นการ "จู่โจม" อย่างรวดเร็วจนฝ่ายไทยตั้งตัวไม่ทัน ทำให้ฝ่ายไทยไม่อาจยอมรับข้อเสนออันได้ทันที บรูคต้องเดินทางกลับไปพร้อมกับความล้มเหลวเช่นเดียวกับบาสเสเคียร์ แมกระนั้นก็ตามการข่มขู่ของบรูคโดยทางอ้อมทำให้เสนาบดีและคนสำคัญของไทยตระหนักชัดว่าอังกฤษกำลังมีท่าทีคุกคามไทยโดยตรงแล้ว

เมื่อตระหนักถึงความจริงข้อนี้ จึงมีการเคลื่อนไหวอย่างจริงจังเพื่อป้องกันเอกราชของประเทศ แม้รัชกาลที่ ๓ จะประหลาดหนัก แต่ก็ทรงสั่งการให้สมเด็จพระยา (ขณะนั้นเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์) ปรับปรุงป้อมปราการที่ปากน้ำให้แข็งแรง นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้ทนายสั่งซื้อปืนแบบฝรั่งและจัดการฝึกทหารอย่างยุโรปด้วยโดยบังคับบัญชาฝึกหัดบุตรหมู่รามัญจากเมืองเขื่อนขันธและเมืองปทุมธานีเป็นทหารซีปาย^๑ แบบเดียวกับที่สมเด็จพระเจ้าฟากกรมขุนอิศเรศฯ ทรงจัดบุตรหมู่ญวนฝึกหัดเป็นทหารซีปายไว้บ้างแล้ว โดย

^๑คำว่าซีปายมาจากชื่อทหารอินเดียว่า "สิปahi" อังกฤษเรียกว่า "เซปอย" ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียสั่ง จอห์น ครอเบ็ค เป็นทูตเข้ามาเจรจาขอทำสัญญากับไทยนั้น ได้นำเอาเครื่องแต่งตัวทหารอย่างซีปายเข้ามาถวายเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องบรรณาการด้วย เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟากกรมขุนอิศเรศฯ ทรงจัดญวนเป็นทหารได้ทรงเอาอย่างเครื่องแต่งตัวซีปายบรรณาการนี้มาใช้ จึงเรียกกันว่า ทหารซีปาย มาแต่บัดนั้น

เรียกว่า “ทหารอย่างยุโรป” ให้กับคนนอก^๑ เป็นครูฝึกหัดทหารราบ มีระเบียบ ยุทธวิธีและคำบอกทหารอย่างอังกฤษ มีพลทหารที่ฝึกหัดประจำการประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ แบ่งเป็น ๔ ฝูง เขาเดือน ๑ ออก ๓ เดือน โรงทหารตั้งอยู่ที่บ้านพระยาศรีสุริยวงศ์ ณ ฝั่งแม่น้ำปากตะวันคมีสนามฝึกหัดอยู่ข้างวัดบุปผาราม^๒

เหตุการณ์ทั้ง ๓ ประการคือ การจัดรักษาและสร้างป้อมปราการที่เมือง สมุทรปราการ การสั่งซื้ออาวุธปืน และการฝึกหัดทหารอย่างยุโรป แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๓ ทรงตระหนักถึงภัยจากมหาอำนาจตะวันตก และทรงพยายามหาทางป้องกันอย่างเต็มที่ ผู้ที่รับสนองพระบรมราชโองการคือสมเด็จพระยา ย่อมแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระยา เป็นที่โปรดปรานและไว้วางใจของรัชกาลที่ ๓ ยิ่งกว่าเจ้าฟ้ามงกุฏ และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ พระราชอนุชาต่างพระมารดาของพระองค์ ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่าเจ้าฟ้ามงกุฏนั้นทรงเปรียบเสมือน “คู่แข่ง” ของรัชกาลที่ ๓ มาก่อนในแง่ของผู้ที่มีความเหมาะสมจะได้เป็นพระมหากษัตริย์เหมือนกัน ดังนั้นจึงน่าจะทรง “เข้าหน้ากันได้ ไม่นินทัก” ยิ่งกว่านั้นเจ้าฟ้ามงกุฏก็ได้ปฏิบัติราชการตลอดรัชสมัยของพระองค์ โอกาสที่จะได้ทำงานร่วมกันอันนำไปสู่ความใกล้ชิดสนิทสนมจึงไม่มี การที่เจ้าฟ้ามงกุฏจะเป็นหลักสำคัญของแผ่นดินต่อไปก็ย่อมลำบาก เพราะพระองค์ทรงผนวชเป็นเวลานานย่อมไม่ทรงสันทัดในการบริหารราชการบ้านเมืองนอกเสียจากจะทรงมีผู้ช่วยเหลือที่มีความสามารถ และสันทัดในการบริหารงาน ยิ่งกว่านั้นในภายหลัง รัชกาลที่ ๓ ซึ่งทรงเคร่ง “ศาสนา” อยู่แล้ว ไม่ค่อยพอพระทัยที่เจ้าฟ้ามงกุฏทรงนับถือพุทธศาสนาตามแบบอย่างมอญมากเกินไป

^๑ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นายทหารบกนอกราชการยศร้อยเอกของอังกฤษที่อินเดียนชื่อ ทอมัส ยอร์ช นอกซ์ (Thomas George Knox) ได้เดินทางเข้ามาในเมืองไทยโดยมุ่งหวังจะรับราชการกับไทย รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยา รับรองเลี้ยงดูไว้ เพื่อจะได้เป็นครูฝึกหัดทหารต่อไป

^๒สมเด็จพระยาภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, “ตำนานกรมทหารบกที่ ๔” อ้างถึงในณัฐวิจิตร สุทธิสงคราม, “สมเด็จพระยา”, เล่ม ๑, หน้า ๒๔๑ - ๒๔๒.

ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ นั้น แม้จะรับราชการมาโดยตลอด ทรงเฉลียวฉลาดและ
 เชี่ยวชาญวิชาการช่างและการทหารต่าง ๆ เป็นที่รู้จักดีทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่าง
 ประเทศ แต่พระองค์ทรงนิยม "ฝรั่ง" มาก จนอาจเรียกได้ว่าทรง "เห่อฝรั่ง" และ
 ทรงพยายามแสดงให้ประจักษ์เสมอว่าทรงชื่นชมฝรั่ง นับตั้งแต่การแต่งพระองค์ ตลอด
 ถึงการดำเนินชีวิตในพระบรมราชวังซึ่งเป็นแบบตะวันตก แม้แต่พระนามของพระโอรส
 องค์โตก็ทรงนำชื่อประธานาธิบดีอเมริกันที่ทรงชื่นชอบมาเป็นชื่อเรียกว่ายอร์ช วอชิงตัน
 นอกจากนี้พระนิสัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯคอนขาเป็น "ตัวของตัวเอง" "รัก
 สนุก" โปรคการท่องเที่ยวเดินทางและการผจญภัย เมื่อไปรคอะไรก็มักสนพระทัยแต่สิ่ง
 นั้นจนละเลยสิ่งอื่น ๆ" พระนิสัยเหล่านี้ยอมทำให้พระมหากษัตริย์ที่ "หัวเก่าไม่คอยนิยม
 ฝรั่ง และเอาการเอางาน" อย่างรัชกาลที่ ๓ ไม่ทรงพอพระทัยนัก ส่วนสมเด็จพระเจ้า
 พระยาฯ นั้นถึงแม้จะสนใจคบหาสมาคมกับฝรั่งดังกล่าวมาแล้ว แต่เป็นไปในลักษณะที่
 สนใจศึกษาวิทยาการของตะวันตกมาใช้ประโยชน์สำหรับตัวท่านและบ้านเมือง ไม่ใช่ นำ
 เข้ามาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตแบบไทย ๆ ของท่าน ดังจะเห็นได้จาก การแต่งกายของท่าน
 ซึ่งไม่คอยพิถีพิถันนัก มักนุ่งผ้าสมบั๊กพื้น เชี่ยวอยู่ดินเคียวเสมอเมื่อเวลาเข้าเฝ้าจนกระทั่งคุณพุ่ม
 ซึ่งเป็นจินตกรวิญญูในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่งกลอนเป็นคำอชิวฐานไว้ว่า "ขออย่าให้เป็นสม
 บั๊กของพระนายไวย"^๒ (คือสมเด็จพระยาฯ) บ้านของท่านสร้างเป็นตึกอย่างโออา
 แบบฝรั่งก็จริงแต่การตกแต่งภายในยังคงแสดงถึงความเป็นตะวันออกอยู่มาก ไม่ว่าจะ เป็น

^๑ ุรายละเอียดใน ประภัสสร บุญประเสริฐ, ขอบเขตพระอำนาจของกรม
 พระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชา
 ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑๕๕ - ๑๘๐
 และหน้า ๒๖๐ - ๒๖๓. และ โสมทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี, (พระนคร :
 แพร่พิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๘๑ - ๒๕๘.

^๒ คำกลอนของคุณพุ่ม อ้างถึงใน ณีรัฐฉวี สุทธิสงคราม, "สมเด็จพระเจ้าพระยา-
 บรมมหาศรีสุริยวงศ์" เล่ม ๑, หน้า ๒๐๑ - ๒๐๖.

การจัดสวน การตกแต่งห้อง ฯลฯ ตลอดจนการดำเนินชีวิตภายในบ้านของท่าน^๑ กล่าว
 ได้ว่าสมเด็จพระยาฯ ไม่ปฏิเสธความเจริญของตะวันตก แต่ก็ไม่ได้ถูกคุกคามเข้าไป
 สู่อารยธรรมตะวันตกจนละทิ้ง "การอยู่อย่างไทย" เสียหมด ท่านรู้จักปรับตัวให้เข้า
 กับอารยธรรมตะวันตกเท่าที่จำเป็นและไม่ขัดแย้งกับวิถีดำเนินชีวิตของชาวไทย นับว่า
 เป็นลักษณะของการประนีประนอมซึ่งท่านและบิดามีเหมือนกัน เมื่อเปรียบเทียบกันใน
 ระหว่างเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์และสมเด็จพระยาฯ แล้ว รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดฯ
 สมเด็จพระยาฯ มากที่สุด เนื่องจากอุปนิสัย ความสามารถและภูมิหลังโดยเฉพาะ
 ความใกล้ชิดกับพระองค์มาตั้งแต่ต้น ดังนั้นตอนปลายรัชกาลพระองค์ทรงพิจารณาเห็น
 วาบรรดาคณเรณูเกาซึ่งไต่แกตัวพระองค์เองและขุนนางอาวุโสโดยเฉพาะเจ้าพระยา
 พระคลังฯ นับวันก็จะล้มหายตายจากไปหมด ถึงเวลาของคนรุ่นใหม่ คือรุ่นเจ้าฟ้าทั้งสอง
 พระองค์และสมเด็จพระยาฯ จะเข้ามาปฏิบัติหน้าที่แทน ในบรรดาคณเรณูเกาบุคคลที่
 ทรงไว้วางใจในอุปนิสัยใจคอและชื่นชมในความสามารถเป็นพิเศษก็คือสมเด็จพระยาฯ จึง
 ทรงมอบหมายให้ท่านทำงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงปลอดภัยของประเทศดังกล่าว
 มาแล้ว เป็นการเน้นความสำคัญและมอบความรับผิดชอบให้แก่สมเด็จพระยาฯ พระราช
 คำริของพระองค์ในเรื่องนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนในพระราชดำรัสที่ทรงมีต่อสมเด็จพระยา
 พระยาฯ ก่อนสวรรคตเพียงไม่กี่วันว่า

...ที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ ก็เห็นแต่ท่านฟ้าใหญ่ ท่านฟ้าน้อย ๒ พระองค์
 (คือสมเด็จพระยาฯ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ... ผู้เขียน) ก็ทรง
 รั้งเกียจอยู่ว่าท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็จะทำให้พระสงฆ์หม่อม
 อยางมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง ท่านฟ้าน้อยเล่าก็มีสติปัญญาวิชาการช่างและ
 การทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจให้ราชการ รักแต่การเดินสนุกเท่านั้น เพราะ

^๑โปรดฯ อานรายละเอียดของสมเด็จพระยาฯ เกี่ยวกับค่านิยมใน
 มารกาเร็ด แลนคอน, แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม แปลโดย อ. สนิทวงศ์ (กรุงเทพ
 มหานคร : เกษมสัมพันธ์การพิมพ์, ๒๕๑๕), การบรรยายเกี่ยวกับสมเด็จพระยาฯ
 น่าเชื่อถือได้เมื่อเปรียบเทียบการเรื่องราวเกี่ยวกับตัวท่านจากเอกสารอื่น ๆ

ฉะนั้นจึงมีใตฺทรงอนุญาต กัฏฐ์เจ้านายข้าราชการ เขาจะไม่ชอบใจ จึงไปรคฺอนุญาตให้ตามใจคนทั้งปวง สุดแต่เห็นสมควรพร้อมเพรียงกัน การต่อไปภายหน้าเห็นแต่เอง (คือสมเด็จพระยาฯ - ผู้เขียน) ที่จะรับราชการเป็นอธิบดีผู้ใหญ่ต่อไป การศึกษาศึกษาของขุนนางพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ช่างพวกฝรั่ง ไทระวังให้คืออย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเดือมิไล่ไปที่เดียว...^๑

จะเห็นใตฺวาทสมเด็จพระยาฯ ปฏิบัติใตฺตรงกับพระราชนิยมของรัชกาลที่ ๓ ในเรื่องการศึกษาต่อกับพวกฝรั่งก่อนที่จะได้รับกระแสพระราชดำริเสียอีก

๒) การทำสงครามและการรักษาความสงบภายใน ไตฺเคยกล่าวมาแล้วว่า เจ้าพระยาพระคลังฯ (คึก) ไม่ใตฺมีชื่อเสียงปรากฏว่าเป็นนักรบผู้สามารถ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ทั้ง ๆ ที่โดยตำแหน่งแล้วเจ้าพระยาพระคลังฯ เป็นอัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหาร คือ เป็นสมุหนพระกลาโหม และเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือน คือ เป็นสมุหนายก แต่ตามธรรมเนียมของไทยถือว่าในเวลาเกิดสงครามผู้ชายไม่วาทหารหรือพลเรือนก็ตองออกสงครามด้วยกันทั้งนั้น^๒ ดังนั้นเจ้าพระยาพระคลังฯ และเจ้าพระยาบดินทรฯ จึงมักเป็นแม่ทัพออกไปทำสงครามเมื่อเกิดความไม่สงบขึ้น แต่เท่าที่สำรวจจตุจากเอกสารจะเห็นใตฺว่าเจ้าพระยาบดินทรฯ มีความเก่งกล้าเข้มแข็งเด็ดขาดตามแบบฉบับของนักรบผู้สามารถ ขณะที่เจ้าพระยาพระคลังฯ มีลักษณะนุ่มนวลและประนีประนอมกว่า ตัวอย่างที่เห็นใตฺชัด

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒, หน้า ๑๔๖ - ๑๔๗.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, ประวัติศาสตร์และการเมือง, (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๑๓.

คือกรณีของการสงครามระหว่างไทยกับญวนที่เรียกว่าอันนัมสยามยุทธ^๑ ซึ่งกินเวลานานถึง ๑๔ ปีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๖ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๐^๒ มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทยก่อกบฏขึ้น พระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) ยกทัพไปปราบได้ แต่ญวนยื่นมือเข้ามาเกี่ยวข้องโดยขอให้ไทยยกเว้นการลงโทษลาว ทำให้รัชกาลที่ ๓ ไม่พอพระทัยประกอบกับทางญวนกำลังเกิดกบฏ ญวนทางใต้เป็นกบฏต่อญวนทางเหนือและได้ขอความช่วยเหลือมาทางกรุงเทพฯ รัชกาลที่ ๓ ทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะยึดเขมรซึ่งไทยถือว่าเป็นประเทศราชคืนมาเป็นของไทยโดยเด็ดขาดและเพื่อแสดงให้ญวนเห็นแสนยานุภาพของไทย จึงทรงเข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้โดยพระราชทานความช่วยเหลือแก่พวกกบฏญวนใต้ มีพระบรมราชโองการให้จัดกองทัพไทยขึ้นสองทัพ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกเป็นแม่ทัพคุมกองทัพยกออกไปตีเมืองเขมรได้แล้วให้ยกลงไปช่วยญวนกบฏ และให้เจ้าพระยาพระคลังฯ ว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่ทัพคุมกองทัพเรือไปบรรจบกับทัพบกที่เมืองไซ่งอน^๓

^๑นอกจากกรณีนี้แล้วยังมีกรณีอื่นอีก เช่น กรณีการปราบปรามหัวเมืองมลายูซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ซึ่งจะแสดงให้เห็นวิธีการจัดการปราบกบฏของเจ้าพระยาพระคลังฯ ซึ่งเป็นไปอย่างประนีประนอมไม่ใช้การรบเป็นเครื่องมือหักหาญเอาชนะ โปรดอ่านรายละเอียดใน ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนา...", หน้า ๒๓๖-๒๔๑.

^๒ดูรายละเอียดใน วีรพันธ์ วารวิชนนท์, "ความสำคัญของอันนัมสยามยุทธต่อไทย กัมพูชา และญวน" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๓) หน้า ๖ - ๑๖๕.

^๓พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ "ยุรภาคพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" (พระวิมาดาเชธา กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดดา โปรดฯ ให้พิมพ์ในงานพระชนมายุสมมงคล พ.ศ. ๒๔๖๕), หน้า ๖๐.

ปรากฏว่าในตอนแรกของสงครามกองทัพบกและกองทัพเรือของไทยประสม
 ชัยชนะเป็นลำดับมาจนกระทั่งถึงเมืองสะแคว ปรากฏว่าฝ่ายญวนตั้งรับต้านทานอย่างแข็ง
 แกรง ท้าไทยรุกต่อไปไม่ได้ เจ้าพระยาบดินทร์ฯ กับเจ้าพระยาพระคลังฯ กะแผนการณ
 โดยแบ่งหน้าที่กันว่า เจ้าพระยาบดินทร์ฯ จะตีค่ายกองทัพบกของญวน ส่วนเจ้าพระยาพระ
 คลังฯ จะตีกองทัพเรือให้พร้อมกันทั้งสองทัพ ในขณะที่เจ้าพระยาบดินทร์ฯ ยกกองทัพบก
 เข้าตีค่ายญวนอยู่นั้น เจ้าพระยาพระคลังฯ ได้สั่งให้กองทัพเรือเข้าตีทัพเรือฝ่ายญวน แต่
 ปรากฏว่าแม่ทัพนายกองฝ่ายไทยต่างขยอทอดบิณฑลิวไม่ยอมเข้าโจมตีทัพเรือของญวนตามที่นัด
 หมาย เจ้าพระยาบดินทร์ฯ เห็นเหลือกำลังจะโจมตีฝ่ายญวนได้จึงลาถอยทัพลงมา เมื่อ
 ได้ทราบความเรื่องนายทัพนายกองฝ่ายทัพเรือของไทยอ่อนแอและขยอทอดการสงคราม ก็
 จะให้ลงโทษคนเหล่านั้นตามกฎหมายการศึกษา แต่เจ้าพระยาพระคลังฯ เห็นว่าถึงแม้จะลง
 โทษนายทัพนายกองแล้วคงไม่มีอะไรดีขึ้น ทัพไทยจะทำการต่อไปคงไม่สำเร็จอีกเช่นกัน
 เพราะเสบียงอาหารขาดแคลนและจวนถึงฤดูฝนแล้ว ถ้าทำการต่อไปไม่สำเร็จ แม่ทัพคงได้
 รับโทษเหมือนนายทัพนายกองทั้งปวง จึงเห็นว่าไม่ควรลงโทษบรรดาแม่ทัพนายกองเหลา
 นั้น เจ้าพระยาบดินทร์ฯ จึงไม่สามารถทำอะไรได้ ประกอบกับแม่ทัพทั้งสองมียศและ
 อำนาจเท่าเทียมกัน เมื่อเป็นเช่นนี้กองทัพไทยจึงต้องลาถอยลงมา

การสงครามครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาบดินทร์ฯ เป็นนักรบที่เข้มแข็ง
 และเด็ดขาดแต่ก็ต้องยอมตามความคิดเห็นของเจ้าพระยาพระคลังฯ ส่วนเจ้าพระยา
 พระคลังฯ ไม่มีความเข้มแข็งเด็ดขาดเท่าที่ควร เพราะไม่สามารถควบคุมแม่ทัพนายกอง
 ให้รวมใจกันโจมตีพวกญวนได้ ทำให้มีแผนการรบต่าง ๆ เป็นผลเสียแก่ไทยที่ไม่สามารถ
 เอาชนะญวนได้อย่างเด็ดขาด นอกจากนี้ ท่านยังไม่ลงโทษบรรดาแม่ทัพนายกองตามกฎหมาย
 ศึกษาศึก กลับยังแก้ตัวกับเจ้าพระยาบดินทร์ฯ แทนคนเหล่านั้นด้วย แต่ตามองในอีกแง่
 หนึ่ง ก็เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังฯ อาจพิจารณาแล้วเห็นว่าถึงจะตีญวนได้ในตอนนี้ก็คง
 ตีไปไม่ได้ตลอดเพราะเสบียงอาหารอันเป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับกองทัพหรือลงทุกที ขณะ
 เดียวกันน้ำในลำน้ำโขงก็ลดลงเรื่อย ๆ ทำให้การเดินเรือของกองทัพไทยไม่สะดวก ถ้า
 รบต่อไปอาจเสียเวลาและกำลังคนโดยไม่ได้รับผลตอบแทนเท่าที่ควร ประกอบกับขณะนั้นไทย

ที่ได้เมืองพนมเปญแล้วนับว่าเป็นการชมขวัญญวนอยู่แล้ว ส่วนข้อที่ท่านไม่เห็นด้วยกับการ
ลงโทษแม่ทัพนายกองนั้น อาจเป็นเพราะท่านไม่ต้องการทำให้คนเหล่านั้นหมกกำลังใจ
เพราะใครรวบรวมเป็นอย่างดีในตอนนั้นแล้ว และอาจไม่ต้องการให้เกิดความแตกสามัคคี
ในกองทัพไทยก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังอาจทำให้แม่ทัพนายกองสำนึกในบุญคุณของท่านด้วย
ซึ่งจะเป็นหนทางไปสู่การ สร้างสมอิทธิพลและบารมีให้แก่ตัวท่านและตระกูลของท่านต่อไป

ต่อมาตอนปลายรัชกาลไทยรบกับญวนด้วยเรื่องเมืองเขมรอีก ครั้งนี้รัชกาล
ที่ ๓ โปรดฯ ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพใหญ่ สมเด็จพระยาฯ ขณะ
เป็นจมีนไวยวรรณาดเป็นแม่ทัพหน้าคุมกองทัพเรือไปช่วยเจ้าพระยาบดินทร์ฯ ปรากฏว่า
กองทัพไทยสู้รบกับญวนได้ประมาณหกเจ็ดวัน จมีนไวยฯ กับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ปรีกษา
กันเห็นว่าญวนสู้รบเป็นสามารถเกรงว่าทัพญวนส่วนอื่นจะยกมาช่วย ถاربต่อไปก็เอาชนะ
ญวนไต่ยาก เสบียงอาหารขาดแคลนลงทุกที จึงตกลงเลิกทัพกลับกรุงเทพฯ

เมื่อพิจารณาคุณภาพและแนวความคิดของสมเด็จพระยาฯ ในการสงคราม
กับญวนก็มีลักษณะเช่นเดียวกับเจ้าพระยาพระคลังฯ ผู้บิดา คือสมเด็จพระยาฯ คงเห็น
ว่าการจะเอาชนะญวนอย่างเด็ดขาดนั้นเป็นของยากเพราะญวนมีความเข้มแข็ง อดทนและ
ชำนาญในภูมิประเทศแถบนั้นมากกว่า ดังนั้นเมื่อรบมาไครยะยะเวลาหนึ่งแล้วเห็นว่าฝ่าย
ไทยควรยกทัพกลับดีกว่าที่จะเสียเสบียงอาหารและชีวิตผู้คนไปอย่างมากมาย เพียงเพื่อ
รักษาเมืองเขมรไว้ให้เป็นประเทศราชของไทยอย่างเดียว โดยที่ไทยเองไม่ได้รับ
ประโยชน์คุ้มค่ากับการลงทุน ทั้งนี้เพราะไทยเองไม่อาจแน่ใจได้ว่าเขมรจงรักภักดีต่อไทย
อย่างแท้จริงเพราะเท่าที่ปรากฏมาในประวัติศาสตร์ เขมรมักฝักใฝ่อยู่ระหว่างสองฝ่าย
คือไม่กับไทยก็กับญวน นอกจากนี้บางครั้งขณะที่ไทยติดพันการรบกับพม่า เขมรมักถือโอกาส
มา "ตีท้ายครัว" ไทยเสมอด้วยการมาโจมตีและกวาดต้อนผู้คนแถวชายแดนของไทยที่อยู่ติด
กับเขมร ฉะนั้นไม่ว่าไทยจะรบกับญวนอย่างไร เขมรคงต้องกลับไปกลับมาระหว่างไทยกับ
ญวนอยู่นั่นเอง เหตุการณ์เรื่องเมืองเขมรต่อมาก็เป็นไปดังที่เจ้าพระยาพระคลังฯ และ
จมีนไวยฯ คาดคะเนไว้ คือ ทางฝ่ายญวนได้ส่งคณะทูตมาเจรจาเรื่องสงบศึกกับ
เจ้าพระยาบดินทรเดชา โดยพระเจ้ากรุงญวนจะทรงยอมรับรองนักองค้วงซึ่งไทยแต่งตั้ง

เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา ถ้าเขมรสัญญาจะส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวาย เขมรจึงสัญญาว่าจะส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงญวน ณ เมืองเว้ทุก ๆ ๓ ปี ขณะเดียวกันก็จะส่งเครื่องราชบรรณาการมาให้ไทยทุกปี ในที่สุดฝ่ายไทยก็ยอมตกลงตามข้อเสนอของญวน จึงเป็นอันสิ้นสุด "อันนัมสยามยุทธ" ปรากฏว่าทั้งฝ่ายไทย ญวน และเขมรต้องสูญเสียชีวิตผู้คน เวลา อาวุธยุทโธปกรณ์ และทรัพย์สินเงินทองเป็นจำนวนมากในการสงครามครั้งนี้ เพียงด้วยเรื่องเขมร เป็นสำคัญโดยไม่มีผู้ใดชนะอย่างเด็ดขาด

หลังจากเสร็จศึกกับญวนแล้ว สมเด็จพระยาเยนเจ้าพระยาฯ ได้ช่วยเหลือบิดาและจมีนราชามาตย์ (ข้า) น้องชายในการรักษาความสงบภายในประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปราบปรามพวกตัวเหี้ย^๑ เป็นงานสำคัญมากเพราะพวกนี้นอกจากก่อกวนความสงบสุขของราษฎรทั่วไปแล้ว ยังบั่นทอนเศรษฐกิจของประเทศด้วยการลักลอบขายดิน และยังก่อการก่อกวนทำร้ายอาณาประชาราษฎร์โดยเข้ายึดเมืองต่าง ๆ และครั้งหนึ่งถึงกับฆ่าเจ้าเมืองตายด้วย ดังในกรณีเมืองฉะเชิงเทราใน พ.ศ. ๒๓๕๑ เจ้าพระยาพระคลังฯ และบุตรทั้งสองได้แสดงความสามารถในการปราบปรามพวกตัวเหี้ยได้สำเร็จ แม้กระนั้นก็ตามวิธีการขั้นแรกของท่านคือการ เกี้ยกปลอมให้พวกนี้ยอมอ่อนน้อมก่อน เมื่อไม่สำเร็จจึงใช้วิธีการปราบปรามอย่างรุนแรง เช่นสมเด็จพระยาเยนเจ้าพระยาฯ ได้ใช้วิธีให้คนเอาไฟจุดเผาโรงหีบที่พวกจีนตัวเหี้ยซ่อนอยู่จนพวกนี้ทนไม่ไหวต้องออกมาถึงถูกฝ่ายทัพหลวงตีแตกพ่ายล้มตายลงจำนวนมาก เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับการทำสงครามปราบปรามเมืองประเทศราช เช่นมลายู เขมร ตลอดจนอาณาจักรใกล้เคียงเช่นญวนแล้ว ถึงแม้เจ้าพระยาพระคลังฯ และสมเด็จพระยาเยนเจ้าพระยาฯ จะใช้วิธีการประนีประนอมเหมือนกัน แต่สำหรับกรณีตั้งเหี้ยแล้วท่านไม่ยอมให้เรื่องนี้ยุติลงง่าย ๆ โดยฝ่ายรัฐบาลทำอะไรไม่ได้ แต่ท่านได้ใช้วิธีการ

^๑ตัวเหี้ย คือสมัคมลฑลของชาวจีนในประเทศไทย พวกนี้มักชอบลักลอบทำสิ่งผิดกฎหมายต่าง ๆ โดยเฉพาะการค้าฝิ่น นอกจากนี้ยังชอบปล้นเรือพ่อค้าและบ้านเรือนราษฎรทั่วไปด้วย รัชกาลที่ ๓ ทรงมีนโยบายปราบปรามการค้าฝิ่น และการชั่งสุ่มโจรอยู่แล้ว จึงมีพระราชดำริให้ปราบปรามพวกนี้อย่างราบคาบ

ปราบปรามให้ราบคาบจนได้ในที่สุด^๑ ซึ่งติดกับการสงครามดังกล่าวซึ่งท่านปล่อยให้ยุติลง
ง่าย ๆ การที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะการสงครามของไทยในระยะหลังเป็นการสงคราม
ที่เกิดขึ้นห่างจากศูนย์กลางของอาณาจักร และเป็นสงครามที่เกิดขึ้นเพราะสาเหตุมาจาก
ประเทศราชโดยไทยเป็นฝ่ายรุกมากกว่าตั้งรับ ซึ่งเป็นสภาพการณ์ที่ผิดจากเมื่อไทยกู่
เอกราชได้จากพม่าใหม่ ๆ โดยลักษณะเช่นนี้การสงครามจึงไม่ค่อยมีผลกระทบต่อผล
ประโยชน์อันสำคัญยิ่งก็คือความมั่นคงปลอดภัยของชาตินั้น นอกจากจะกระทบต่อเกียรติภูมิ
และแสนยานุภาพของชาติเท่านั้น เหตุผลประการนี้ประกอบกับความไม่สะดวกต่าง ๆ ใน
การยกกองทัพไปไกล ๆ ตลอดจนการที่ต้องเผชิญกับการตั้งรับที่เข้มแข็งของฝ่ายตรงกัน
ข้ามที่ชำนาญภูมิประเทศกว่า จึงน่าจะทำให้เจ้าพระยาพระคลังฯ เกิดความเบื่อหน่าย
ท้อแท้ ประกอบกับคงเห็นว่าผลประโยชน์ที่จะได้ไม่คุ้มกับการลงทุนลงแรงและเวลาที่เสีย
ไปเพื่อเอาชนะในการสงคราม เจ้าพระยาพระคลังฯ จึงไม่สนใจที่จะเอาชนะในการ
สงครามอย่างเด็ดขาด นอกจากนี้มีข้อที่น่าคิดว่าขณะนั้นชาติตะวันตกกำลังแผ่ขยายอิทธิพล
ของจักรวรรดินิยมเข้ามาในทวีปเอเชีย และเข้ามาในดินแดนที่ไทยต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับ
ทำสงครามด้วย ดังนั้นการที่ไทยเข้าไปเกี่ยวข้องกับทำสงครามกับดินแดนดังกล่าวซึ่งอยู่ใน
ความสนใจของมหาอำนาจตะวันตกก็อาจจะทำให้ไทยต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับมหาอำนาจ
ตะวันตกในลักษณะของความขัดแย้งกันซึ่งไม่น่าจะส่งผลดีต่อประเทศไทยนัก ประกอบกับ
ดินแดนที่ไทยทำสงครามอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของประเทศ ซึ่งทำให้ไม่สะดวกต่อการ
เข้าไปควบคุมดูแล นอกจากนี้ดินแดนเหล่านั้นก็พยายามที่จะตั้งตัวเป็นอิสระอยู่เสมอเมื่อ
มีโอกาส ดังนั้นการที่จะเอาชนะในการสงครามอย่างเด็ดขาดโดยยอมสูญเสียกำลังคน
กำลังทรัพย์ และเวลาอย่างมากมาย่อมเป็นการสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ และไม่ว่าผล
ของการสงครามจะเป็นเช่นไร ก็ไม่ส่งผลต่อประเทศไทยนัก เจ้าพระยาพระคลังฯ อาจ
พิจารณาในประเด็นนี้ เพราะท่านเองได้ติดต่อกับต่างประเทศอยู่เสมอในหน้าที่เจ้าพระยา

^๑โปรดอ่านรายละเอียดเรื่องนี้ใน ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดี
ตระกูลขุนนา...", หน้า ๒๑๖ - ๒๒๐.

พระคลังฯ อาจทำให้ท่านซึ่งมีใจกว้างอยู่แล้วเข้าใจเหตุการณ์ได้ดี ท่านเองอาจได้รับคำปรึกษาจากสมเด็จพระยา บุตรชายคนโตซึ่งทำงานกับท่านและเป็นผู้สนใจเหตุการณ์รอบตัวอยู่แล้วควยไม่ว่าใครจะมีอิทธิพลทางความคิดในเรื่องนี้คือใครก็ตาม (ระหว่างเจ้าพระยาพระคลังฯ กับสมเด็จพระยาฯ) แต่ผลที่ออกมาคือท่านทั้งสองมีทัศนคติซึ่งได้แสดงออกในบทบาททางการเมืองแบบเดียวกัน

ส่วนในด้านการปราบปรามพวกคัวเหี้ยนั้น เจ้าพระยาพระคลังฯ และสมเด็จพระยาฯ จำเป็นต้องปราบปรามอย่างเด็ดขาด เหตุผลก็คงเป็นเพราะว่าการก่อกองจลาจลจวนวายของพวกคัวเหี้ยเป็นเหตุการณ์ใกล้ตัวเป็นภัยอันตรายของประเทศชาติ เพราะเป็นควมบ่อนทำลายเสถียรภาพความมั่นคงและความสงบสุขภายในประเทศ ดังนั้นถ้ายังคงปล่อยให้พวกคัวเหี้ยมีบทบาทห้อยตอไป ก็จะทำให้บ้านเมืองเกิดความปั่นป่วนวุ่นวาย ซึ่งจะทำให้เกิด "ช่องว่าง" อันนำไปสู่วิกฤตการณ์การแทรกแซงของการเมืองจากต่างชาติได้ เรื่องนี้จึงเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์โดยตรงของชาติซึ่งผิดกับเรื่องดินแดนประเทศราชและอาณาจักรใกล้เคียง ควยเหตุนี้จึงน่าจะทำให้จำเป็นต้องจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยลงโดยเร็ว

อาจสรุปได้ว่าในช่วงต้นรัชกาลที่ ๓ จนถึงประมาณ พ.ศ. ๒๓๕๐ อิทธิพลของประเทศตะวันตกยังไม่เข้ามากระทบประเทศไทยโดยตรงนัก เพราะอังกฤษกำลังสนใจแต่อิทธิพลเข้าไปในพม่าและยังไม่สามารถยึดครองพม่าได้ทั้งประเทศ ขณะเดียวกับที่แฉอิทธิพลเข้าไปในแหลมมลายูควย ส่วนฝรั่งเศสกำลังพยายามเข้าไปในญวน ดังนั้นความสนใจของมหาอำนาจทั้งสองประเทศจึงมุ่งไปยังประเทศใกล้เคียงของไทยมากกว่ามุ่งมาที่ประเทศไทยโดยตรง ในภาวะการณ์เช่นนี้มีบุคคลเพียงไม่กี่คนรู้ลึกถึงภัยอันตรายที่กำลังจะเกิดขึ้นจากการแผ่ขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก ประจวบกับเป็นช่วงเวลาที่ยุวนเข้ามาคุกคามข่มขู่ไทย จึงน่าจะให้ความสนใจต่ออิทธิพลตะวันตกที่อาจมีบ้างในหมู่คนไทยลดลงไป เพราะมุ่งสนใจกับความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างไทยกับญวน แต่แม้กระนั้นก็ตามถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วจะเห็นว่ายังมีบุคคลอย่างน้อยอีกสองคนคือเจ้าพระยาพระคลังฯ และสมเด็จพระยาฯ ที่ตระหนักถึงเรื่องนี้โดยพิจารณาได้

จากการทำสงครามและการรักษาความสงบภายในครั้งวิเคราะห์แล้ว สำหรับประเด็นนี้เป็นแต่เพียงการวิเคราะห์และตีความหมายของผู้เขียนโดยไม่อาจหาหลักฐานมายืนยันความคิดของเจ้าพระยาพระคลังฯ และสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ ถาหากทั้งสองคิดได้เช่นนี้จริง ย่อมแสดงถึง "ความรู้สึกไวทางการเมือง ความเข้าใจถึงสถานการณ์รอบตัวได้อย่างรวดเร็วและการคาดการณ์ล่วงหน้าได้อย่างถูกต้อง ตลอดจนการปฏิบัติให้ตรงกับความรู้สึก ความเข้าใจและการคาดการณ์เช่นนั้น" นับเป็นคุณสมบัติซึ่งมีค่ายิ่งที่หาได้เปรียบบุคคลอื่น การคาดการณ์เช่นนี้จะคลี่คลายให้ เป็นความจริงตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา

๓) ปัญหาการสืบราชสมบัติ จากที่กล่าวมาแล้วสองประเด็นแรกย่อมชี้ให้เห็นว่าสถานการณ์ตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ อยู่ในสภาพไม่แน่นอน โดยเฉพาะปัญหาการสืบราชสมบัติ และการคุกคามของอังกฤษ อย่างไรก็ตามในขณะนั้นเสนาบดีตระกูลขุนนาครายใต้การนำของเจ้าพระยาพระคลังฯ รวมกลุ่มกันเป็นพลังทางการเมืองที่มีความเข้มแข็งมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชาซึ่งมีอำนาจไกลเคียงกันถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๓๘๓ โดยไม่ปรากฏทายาททางการเมืองที่เข้มแข็งเท่า กลุ่มขุนนางตระกูลนี้ได้พยายามศึกษาปัญหาและหาหนทางแก้ไขปัญหาคังกล่าว ทั้งนี้เพราะถ้าไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้โดยอมเป็นอันตรายต่อ "ความอูยรอด" ของประเทศอย่างแน่นอน

สำหรับปัญหาแรกนั้นรัชกาลที่ ๓ เองทรงตระหนักถึงปัญหานี้ ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสเกี่ยวกับผู้ที่ควรจะสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เองก็ตระหนักถึงเรื่องนี้มาตั้งแต่เมื่อท่านยังเป็นจมีนไวยวรรณาด โดยที่ท่านและจมีนราชามาตยบของชายได้พิจารณาเห็นว่า ถารัชกาลที่ ๓ สวรรคตแล้ว ราชสมบัติต้องไคแก่เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งกำลังทรงผนวชอยู บานเมืองจึงจะสงบเป็นปกติสุขค่อไป^๑ ดังนั้น

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, "ประวัติสมเด็จเจ้าพระยา...", อ้างถึงใน ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดี...", หน้า ๒๒๓ - ๒๒๔.

ทานทั้งสงฆ์จึงชวนกันปฏิสังขรณ์วัดคอกใบ^๑ ซึ่งอยู่ในสวนแห่งหนึ่งไม่ห่างไกลจากบ้านที่ท่าน
 อยู่นัก และได้ขอคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจากเจ้าฟ้ามงกุฎไปครองวัดนั้น ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎ
 ทรงมีกิจที่ต้องเสด็จไปตรวจตราและสั่งสอนพระสงฆ์ซึ่งออกไปจำพรรษาที่วัดแห่งใหม่
 นี้เนื่อง ๆ จมื่นไวยุฑา กับจมื่นราชามาตย์จึงมีโอกาสดูแลแทนเจ้าฟ้ามงกุฎเสมอ ประกอบ
 กับรสนิยมอันเดียวกันในด้านความสนใจศึกษาวิทยาการของตะวันตก ตลอดจนความสัมพันธ์
 ที่เคยใกล้ชิดกันมาก่อนและวัยไม่ห่างกันนัก ทำให้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้นและยิ่ง
 ทำให้สมเด็จพระยา และน้องชายตระหนักโดยแน่ชัดว่าเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความ
 เหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปอย่างแน่นอน การปูพื้นฐานความสัมพันธ์สนม
 ระหว่างเจ้าฟ้ามงกุฎกับสมเด็จพระยา เช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยา
 เป็นผู้เห็นการณ์ไกลเนื่องจากมีความเข้าใจสถานการณ์ทางการเมืองเป็นอย่างดี จึงสามารถ
 วางแผนระยะยาวอย่างรอบคอบเช่นนี้ได้ การที่สมเด็จพระยา เลือกสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎ
 แทนการสนับสนุนเจ้านายชั้นสูงองค์อื่นนั้น นอกเหนือจากพระปรีชาสามารถและคุณสมบัติ
 ส่วนพระองค์ของเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้นแล้ว น่าจะมีเหตุ
 ผลอื่น ๆ ประกอบ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าในฐานะพระราชโอรสองค์
 ใหญ่ของรัชกาลที่ ๒ ซึ่งน่าจะได้รับราชสมบัติสืบต่อจากรัชกาลที่ ๒ แต่เนื่องจากทรงมีจุด
 อ่อนตรงพระชนมายุและประสบการณ์ในการทำงาน จึงทำให้ไม่ทรงเหมาะสมที่จะเป็น
 กษัตริย์ในเวลานั้น แต่เมื่อเหตุการณ์ผันไปพระองค์ทรงเจริญขึ้น ทรงมีประสบการณ์จาก
 การผนวชอยู่ถึง ๒๗ ปี ซึ่งทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่เอื้อต่อความเป็นผู้รู้และเข้าใจ
 สถานการณ์ อันทำให้หาจะทรงมีความเหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์หลังจากรัชกาลที่ ๓
 สวรรคตแล้ว มีขอนาคิดว่าเหตุใดสมเด็จพระยา จึงไม่เลือกสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุน
 อิศเรศรังสรรค์ซึ่งก็ทรงมีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ในยุคสมัยใหม่เช่นเดียวกัน

^๑คือมารัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามว่า "วัดบุปผาราม"

และจะทรงเป็นที่รู้จักและชื่นชมในบรรดาชาวต่างประเทศตลอดจนคนทั่วไปยิ่งกว่าเจ้าฟ้ามงกุฎเสียอีก^๑ ทรงมีจุดอ่อนแต่เพียงตรงที่อยู่ในฐานะเป็นพระอนุชาของเจ้าฟ้ามงกุฎเท่านั้น การที่สมเด็จพระยาฯ ไม่เลือกสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ คงเป็นเพราะการสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ย่อมไม่เป็นผลดีต่อสมเด็จพระยาฯ และครอบครัว เนื่องจากทรงเป็นบุคคลที่รู้จักกันดีในหมู่มนทั่วไป ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงซึ่งปฏิบัติราชการมาโดยตลอด ทำให้ทรงมีฐานกำลังสนับสนุนของพระองค์เอง นอกจากนี้ยังทรงมีความเป็นตัวของตัวเองมากซึ่งย่อมยากต่อการที่จะชักจูงให้ปฏิบัติตามได้ นอกจากนี้แม้ว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ และสมเด็จพระยาฯ จะทำงานร่วมกันหลายครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ก็เข้าไปในลักษณะที่ต่าง "ไม่ลงใจแก่กัน" ครั้งนั้นถ้าจะบริหารประเทศร่วมกันต่อไป อาจเกิดความขัดแย้งขึ้นได้ซึ่งย่อมไม่เป็นผลดีต่อบ้านเมือง ประกอบกับรสนิยมก็ต่างกันมาก แม้จะนิยมการสมาคมกับฝรั่งเช่นเดียวกันก็ตาม ภัยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระยาฯ คงคิดว่าการสนับสนุนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ไม่เป็นผลดีต่อท่านและวงศ์ตระกูล เพราะย่อมไม่ทรงรู้สึกเป็น "หนี้บุญคุณ" และต้อง "ฟัง" สมเด็จพระยาฯ นัก ซึ่งก็จะทำให้บทบาทของสมเด็จพระยาฯ ลดความสำคัญลงได้ ทั้งนี้ย่อมผิดกับการสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งไม่ทรงมีฐานกำลังสนับสนุนอันแน่ชัด ประกอบกับการที่ไม่ทรงคุ้นเคยต่อการบริหารราชการบ้านเมือง มีรสนิยมที่ใกล้เคียงกันกับสมเด็จพระยาฯ คือทรงนิยมฝรั่งแต่ไม่ "เหอฝรั่ง" ตลอดจนคนต่างชาติมีความถ่อมพระองค์ จึงยอมจะทำให้ทรงรู้สึกเป็น "หนี้บุญคุณ" และต้อง "ฟัง" สมเด็จพระยาฯ ย่อมมากเมื่อพระองค์ได้รับการอัญเชิญขึ้นครองราชย์ ลักษณะเช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดผลดีต่อบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาฯ

^๑ ประภัสสร บุญประเสริฐ, "ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล...", หน้า ๗๔ - ๗๘ และ โสภทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี, (พระนคร : วชิรวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๕๕ - ๗๒ และหน้า ๑๘๑ -

เกี่ยวกับเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาฯ ได้เรียนรู้จากบิดาในการเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์โดยพิจารณาจากความเหมาะสม จากสถานการณ์ ความสามารถและความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้สนับสนุนกับตัวผู้ได้รับการสนับสนุน ซึ่งเป็นผลให้ได้รับความดีความชอบอันเป็นผลต่อความมีอำนาจและอิทธิพลต่อมา สมเด็จพระยาฯ ได้ตระหนักความสำคัญของแนวความคิดนี้ จึงได้ทำการปฏิสังขรณ์วัดคอกไม้ซึ่งนอกเหนือจากการเป็นกรณียตามคตินิยมทางพุทธศาสนาแล้ว ยังมีการเมืองแฝงอยู่ด้วยอันเป็นลักษณะเกี่ยวกับการสร้างวัดของบิดา แต่จุดมุ่งหมายทางการเมืองของสมเด็จพระยาฯ และน้องชายมีความลึกซึ้งกว่า

อาจกล่าวได้ว่า การที่สมเด็จพระยาฯ ถัดสนับสนุนเจ้าฟ้างุ้มให้เป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อมาทั้ง ๆ ที่รัชกาลที่ ๓ ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ไม่อาจเรียกได้ว่า เป็นการกระทำที่ทรยศต่อรัชกาลที่ ๓ ทั้งนี้เพราะหลังจากที่กรมพระราชวังบวรมหาคหิ-พลเสขพิวงศตกลงใน พ.ศ. ๒๓๑๕ แล้ว รัชกาลที่ ๓ ไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายผู้ใดเป็นวังหนามหอรูปราชอีกเลย นอกจากนี้ผลจากการที่ไม่มีการตั้งผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้า จึงทำให้เกิดปัญหาทางการเมืองซึ่งสมเด็จพระยาฯ ต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง กล่าวคือ บรรดาข้าเจ้าต่างกรมพากันคาดหมายว่า เจ้านายของตนจะได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นพระมหากุปราชบางกรมถึงกับเตรียมตัวหาผ้าสมปักขุนนาง ที่เป็นคำขวัญหาหอกไว้ถือแห่เสด็จ เมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงทราบก็ไม่สบายพระทัยทรงเกรงว่าจะเกิดเรื่องราววุ่นวายขึ้น ได้ทรงปรึกษาเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งปวง เจ้าพระยาพระคลังฯ ว่าที่สมุหพระกลาโหม และพระยาศรีพิพัฒน์กราบพูลความเห็นฯ ว่าถ้าไม่ทรงตั้งกรมพระราชวังบวรฯ แล้ว ควรจะโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายที่มีความดีความชอบเสียทันทีจะได้ปรากฏแก่ข้าในกรมว่าเจ้านายของตนจะเลื่อนพระยศได้เพียงนั้นก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย^๑ เหตุการณ์ครั้งนี้จึงเป็นมูลเหตุคือเป็นประเพณีที่เลื่อนกรม และตั้งกรมเจ้านายเมื่อพระมหากุปราชพิวงศคในรัชกาล

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๑, หน้า ๑๒๒ - ๑๒๓.

ต่อมา ปรากฏว่าในครั้งนั้นมีการเลื่อนกรมเจ้านายหลายพระองค์ ต่อมาตอนปลายรัชกาลที่ ๓ กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทรงหวาดหวั่นด้วยเกรงเจ้าพระยาพระคลังฯ กับพระยาศรีพิพิธนั้นจะพาลเอาผิดเมื่อเวลาเปลี่ยนรัชกาล เพราะว่าข้าในกรมเคยอวดอ้างยิ่งกว่ากรมอื่น จึงเรียกระดมพวกเลขาในกรมเข้ามารักษาศระองค์ จนถึงกับที่ในวังไม่พอให้พักต้องให้ไปอาศัยพักตามศาลาในวัดพระเชตุพนฯ ความนันทราบถึงเจ้าพระยาพระคลังฯ แต่ยังไม่สงสัยอยู่จึงให้บุตรสองคนคือ นายพลพันหมแหพร (ชุ่ม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์) และมหาดเล็กทวม (ทวม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี) ไปตรวจดูว่าจริงดังที่ใครทราบหรือไม่ ทานทั้งสองไปเห็นผู้นอนตามศาลามากมายผิดปกติ ไตถามไต่ความว่าเป็นข้าในกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทั้งสิ้น เจ้าพระยาพระคลังฯ จึงเรียกสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งขณะนั้นเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์มาปรึกษาการว่าจะทำอย่างไรดี สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เรียนทานบิดาว่าขอให้ส่งบ่าวสักวันหนึ่งก่อน แล้วทานก็รีบลงไปยังเมืองสมุทรปราการในวันนั้นเอง ใคนำพวกทหารบรรทุกเค็มเรือกำปั่นลำหนึ่งแล่นขึ้นมาในเวลากลางคืน พอเวลาเช้าถึงกรุงเทพฯ ให้เรือทอดสมอที่ท่าเตียนแล้วทานไปเฝ้ากรมขุนพิพิธภูเบนทร์ทูลว่าบิดาเฝ้าทูลถามว่าที่ทรงระดมผู้คนมากมายเช่นนี้มีพระประสงค์อย่างไรใด กรมขุนพิพิธฯ ตรัสตอบว่าด้วยเกรงภัยอันตราย^๑ จึงเรียกคนมาไว้เพื่อจะป้องกันพระองค์ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ทูลว่าบิดาของท่านกับเสนาบดีช่วยกันรักษาราชการบ้านเมืองเป็นปกติอยู่ ไม่มีเหตุอันควรจะทรงหวาดหวั่นเช่นนั้น ขอให้ไฉนกลับไปเสียให้หมดโดยเร็ว มิฉะนั้นจะให้ทหารมาจับเอาตัวไปทำโทษ กรมขุนพิพิธฯ ก็จำเป็นต้องปล่อยคนกลับไปหมด^๒

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้แสดงความสามารถให้ประจักษ์ในการช่วยเหลือบิดาแก้ไขปัญหา "เฉพะหนา" ทางการเมืองจนทำให้ปัญหาดังกล่าวคลี่คลายลง

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย ตรีปิฎก บรมโกษาธิบดี ทรงอธิบายไว้ในหนังสือประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ หน้า ๑๒ ว่า "ภัยอันตราย" สมัยนั้นหมายความกว้างออกไปเช่นเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นในพระนคร หรือเกิดแย่งชิงราชสมบัติเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑ - ๑๔.

สู่ภาวะปกติภายในเวลาอันรวดเร็ว ซึ่งเท่ากับเป็นการรักษาเสถียรภาพความมั่นคงภายในของประเทศด้วย เพราะถ้าปล่อยให้ปัญหาเรื้อรังต่อไปก็จะก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองซึ่งอาจนำไปสู่การเผชิญหน้ากันระหว่างกลุ่มที่สนับสนุนกรมขุนพิพิธฯ และกลุ่มที่ไม่สนับสนุน ซึ่งอาจบานปลายจนถึงขั้นก่อความวุ่นวายทางการเมืองได้ ในสภาพเช่นนี้ย่อมเป็นโอกาสให้เกิดการแทรกแซงทางการเมืองจากภายนอกได้ ด้วยเหตุนี้การที่สมเด็จพระยาฯ สามารถระงับเหตุการณ์ใหญ่กับสู่ภาวะปกติได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว จึงนับว่าเป็นผลดีต่อประเทศและแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาฯ เป็นผู้ที่มีปฏิภาณไหวพริบฉลาดเฉียบแหลม มีความสามารถในการตัดสินใจแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันต่อเหตุการณ์ ด้วยความเข้มแข็งเด็ดขาด กล้าหาญและอดทน กับทั้งเป็นผู้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ภูจักรจิตวิทยาและการใช้อำนาจชมขวัญฝ่ายตรงข้ามจนในที่สุดกรมขุนพิพิธฯ ต้องยอมปฏิบัติตาม "คำร้องขอแถมขวัญในที่" ของสมเด็จพระยาฯ คุณสมบัติของสมเด็จพระยาฯ เช่นนี้ย่อมได้มาจากกระบวนการเรียนรู้ในชั้นต่าง ๆ ซึ่งได้หล่อหลอมจนกลายเป็นบุคลิกลักษณะเฉพาะตัวของสมเด็จพระยาฯ ปรากฏให้เห็นชัดเมื่อท่านเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นตอนปลายรัชกาลและมีบทบาททางการเมืองอย่างเต็มที่ในเวลาต่อมา

เหตุการณ์ครั้งนี้ยังแสดงให้เห็นว่า ผู้มีอำนาจในฐานะผู้ตัดสินใจแก้ปัญหา ระดับประเทศรองมาจากรัชกาลที่ ๓ คือเจ้าพระยาพระคลังฯ ซึ่งได้ทำการแก้ไขปัญหาโดยอาศัยความช่วยเหลือจากบรรดาลูก ๆ ซึ่งยอมจะไวใจไ้มากกว่าผู้อื่น การที่ท่านปรึกษากับสมเด็จพระยาฯ อาจมองได้ว่าเป็นการแสดงให้เห็นว่า ท่านยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้นอ้าวโสกว่า ถ้าคำเสนอแนะนั้นมีเหตุผลดูเขาที่ท่านก็ยอมรับปฏิบัติตาม ย่อมเป็นการช่วยให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังฯ มีความใจกว้าง ยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้นอในขณะที่เดียวกันอาจเป็นไปได้ว่า เจ้าพระยาพระคลังฯ คงต้องการฝึกบุตรชายซึ่งเป็นทายาทคนโตให้รู้จักการคิดค้นแก้ไขปัญหาคด้วยตนเองเป็นการ "เรียนรู้" ด้วย การปฏิบัติจริง เพื่อเตรียมตัวให้พร้อมที่จะเป็นผู้นำทางการเมืองต่อไป ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยาฯ จึงไม่เพียงแต่มีพหุผู้มีความสามารถยิ่งเท่านั้น แต่ยังมี "ครู" ผู้ปรารถนาเป็รื่องในเวลาเดียวกันด้วยซึ่งมีส่วนทำให้สมเด็จพระยาฯ อยู่ในฐานะได้เปรียบบุคคลอื่น ๆ ในขณะนั้นยิ่งขึ้น ในทางกลับกันท่านบิดาเองได้อาศัยความสามารถ

สติปัญญาของสมเด็จพระยา ในการคลี่คลายปัญหาทางการเมือง นอกจากนี้ยังแสดงถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดสนิทสนมและเข้าใจซึ่งกันและกันระหว่างพ่อ-ลูกคู่นี้ด้วย

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยา และบุคคลในตระกูลสามารถแก้ปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติได้โดยการวางแผนระยะยาวคือการเลือกสนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎนำไปสู่การแก้ปัญหาที่สอง คือการคุกคามของอังกฤษ กล่าวคือเมื่อรัฐบาลอังกฤษทราบถึงความล้มเหลวของมรคในการเจรจาขอทำสนธิสัญญาใหม่กับไทย จึงได้ออกคำสั่งใหม่รุกคืบทางกลับมาเบียดไทยอีกครั้งหนึ่งพร้อมทั้งนำเรือรบอังกฤษเข้ามาควย เพื่อว่าหากไทยยังไม่ยอมแก้ไขหนังสือสัญญา อังกฤษก็จะใช้ "นโยบายเรือปืน" (Gun-Boat Policy) มีบังคับไทยให้ยอมทำตามที่อังกฤษต้องการ แต่ขณะที่อังกฤษกำลังจะดำเนินนโยบายรุนแรงกับไทยพอดีกับเมืองไทยกำลังเปลี่ยนรัชกาล และเป็นที่เลื่องลือว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ของไทยทรงสนพระทัยวิทยาการตะวันตกและทรงนิยมชาวตะวันตก จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้อังกฤษยับยั้งไม่กระทำการรุนแรงกับไทย แต่หยุดคอยูกูหาซื้อของไทยก่อน

ส่วนเหตุการณ์ภายใน รัชกาลที่ ๓ ทรงพระประชวร แต่ทรงห่วงใยเกี่ยวกับปัญหาการสืบราชสมบัติ ในที่สุดก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งมีเจ้าพระยาพระคลังฯ เป็นประธานเลือกเจ้านายที่เหมาะสมขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อมา อันจะทำให้เกิดความชอบธรรมในการปกครองประเทศและเกิดความปกติสุขต่อไป^๑ หลังจากนั้นพระองค์โคตรสีกาบานเมืองกับสมเด็จพระยา ไขช่วยประคับประคองดูแลในฐานะ "อธิปัติย์ใหญ่" ด้วย

ครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลังฯ เป็นหัวหน้าสั่งเตรียมการป้องกันไม่ให้เกิดเหตุร้ายอย่างเต็มที่ สมเด็จพระยา และเจ้านายราชามาตย์ได้เตือนให้เจ้าพระยาพระคลังฯ ดำริเตรียมการเรื่องเปลี่ยนรัชกาล เมื่อเจ้าพระยาพระคลังฯ ได้รับกระแส

^๑ เจ้าพระยาที่พากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๒, หน้า ๑๘๕ - ๑๙๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

รับสั่งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ที่ประชุมเสนาบดีเลือกรัชทายาทได้แล้ว ท่านจึง
ให้เจ้านิราชามาตยา ไปเฝ้าเจ้าฟ้ามงกุฏ (วชิรญาณภิกขุ) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน์
วิหาร กราบทูลอัญเชิญให้ขึ้นครองราชย์ซึ่งทรงยอมรับแต่ทรงขอให้ถวายราชสมบัติแก่
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ด้วย^๑ โดยทรงอ้างว่าสมเด็จพระอนุชาที่มีดวงพระชะตาสูงถึงจะ
ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าวายราชสมบัติแก่พระองค์เพียงองค์เดียวเกรงจะอยู่ได้ไม่นาน^๒
เจ้าพระยาพระคลังฯ ก็ยอมปฏิบัติตาม ในที่สุดเมื่อรัชกาลที่ ๓ สวรรคต เจ้าฟ้ามงกุฏ
และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ได้รับการอัญเชิญขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๔ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกรมพระราช
วังบวรซึ่งมีฐานะเทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดินที่สองตามลำดับ

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๔ เองก็ทรงไขข้อข้องเรื่อง "อายุชัย" มาเป็นเครื่อง
ต่อรองทางการเมืองเช่นเดียวกับเจ้าพระยาพระคลังฯ และน้องชาย ยอมแสดงว่าเป็น
เหตุผลซึ่งเป็นที่ยอมรับของสังคม สำหรับรัชกาลที่ ๔ นั้นอาจทรงตระหนักดีว่าเจ้าฟ้า
กรมขุนอิศเรศฯ ทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองและเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ประกอบ
กับพระอุปนิสัยซึ่งคงมีความทะเยอทะยานทางการเมือง และมีความเป็นตัวของตัวเอง
ดังนั้นจึงไม่แน่ว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ อาจทรงคิดจะเป็นใหญ่โดยไ้พระทัยากรทาง
การเมืองที่ทรงมีอยู่เป็นเครื่องมือ อันจะนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองซึ่งยอมไม่
เป็นผลดีต่อเสถียรภาพของราชบัลลังก์ของพระองค์ และอาจนำไปสู่ความปั่นป่วนทางการเมือง
ซึ่งเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศ ดังนั้นจึงอาจทรงคิดว่าถาเลือก
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ให้เป็นวังหน้า ซึ่งมีฐานะเทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง
ก็อาจเป็นเครื่องระงับความทะเยอทะยานทางการเมืองที่ฟุ้งมีฟุ้งเสีย เพราะพระเกียรติยศ
ที่ใคร่รับนั้นเหมือนกับทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน การที่จะแย่งราชสมบัติยอมไม่เป็นการฉลาด

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ,
(พระนคร : สยามมคร, ๒๔๔๐), หน้า ๔๕.

เพราะระบอบทรงถูกประนามจากบุคคลทั่วไปโดยเฉพาะชาวต่างประเทศ ย่อมเป็นสิ่ง
ปรารถนาสำหรับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ผู้ทรงมี "หัวใจสมัยใหม่" อย่างแน่นอน

นอกจากรัชกาลที่ ๔ เองทรงตระหนักถึงอำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่
ของขุนนางภายใต้การนำของเสนาบดีตระกูลขุนนาค อาจทรงต้องการนำเจ้าฟ้ากรมขุน
อิศเรศฯ ซึ่งทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองเช่นเดียวกันมาเป็นเครื่องถ่วงดุลย์อำนาจกับ
ฝ่ายขุนนาง ประกอบกับฐานะที่เป็นพระราชอนุชารวมพระราชบิดาพระราชมารดาเกี่ยว
กันยอมทำให้มีความผูกพัน "ทางสายเลือด" ลึกซึ้งยิ่งกว่าผู้อื่น ดังนั้นในแง่การตั้ง
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศฯ ขึ้นเป็นมหาอุปราชยอมทำให้ฐานะของราชบัลลังก์มั่นคงขึ้นในแง่
ของการสืบราชสมบัติ เพราะขณะนั้นรัชกาลที่ ๔ ยังไม่มีพระราชโอรสที่ประสูติจาก
พระมเหสีเนื่องจากเพิ่งทรงลาผนวช การตั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งมีความ
ผูกพันทางสายเลือดดังกล่าวรวมทั้งข้ออ้างเรื่องอายุขัยยอมเป็นเหตุผลเพียงพอที่ฝ่ายขุนนาง
ต้องยอมรับ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แม้ว่าจะเพิ่งทรงเริ่มเข้า
มาบริหารทางการเมือง แต่ที่ทรง "เล่นการเมือง" ได้อย่างเฉลียวฉลาดรอบคอบ
ความเฉลียวฉลาดในการ "เล่นการเมือง" ของพระองค์จะเห็นได้ชัดเจนนับขึ้นตามลำดับ
ในเวลาต่อมา

สรุปได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ผ่านกระบวนการเรียนรู
จากการทำงานร่วมกับบิดา การทำงานในหน้าที่การติดต่อกับต่างประเทศตลอดจนการ
คบค้าสมาคมกับชาวตะวันตก ประกอบกับการเรียนรู้เมื่อเยาว์วัยและภูมิหลังในคานฐานะ
ชาติกำเนิดทำให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มี "ความเฉลียวฉลาด" การเมืองที่เห็นเด่นชัดคือการเป็น
ทายาททางการเมืองของบิดา ในขณะที่เดียวกันก็ต้องระมัดระวังภัยจากการคุกคามของ
มหาอำนาจตะวันตกด้วย ทั้งนี้โดยสะท้อนออกมาในรูปบทบาททางการเมืองซึ่งท่าน
ได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองที่ละน้อยตั้งแต่ต้นรัชกาล จนกระทั่งเพิ่มมากขึ้น
ตอนปลายรัชกาล ความ^{เฉลียวฉลาด}ของการ^{เฉลียวฉลาด}และบทบาททางการเมืองเช่นนี้จะเห็นสืบเนื่องต่อมาใน
สมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เมื่อท่านเข้าไปมีบทบาททางการเมืองอย่างเต็มที่